

Agosti Chahoren obraz eta bere eraginaz
Sobre la obra y posterior influencia de Agosti Chaho
L'œuvre d'Agosti Chaho et son influence
About Agosti Chaho's work and influence

URKIZU, Patri
Euskaltzain urgazlea. UNED

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 737-788. Bilbo
ISSN 0210-1564

Agosti Chaho (Atharratze 1811-Baiona 1858) euskal erromantiko lehenetarikoa dugu. Parisen Legeak ikasi zituen eta Charles Nodierren eskolakotzat zeukan bere burua. Bere adimen sutsu eta luma zorrotzaren frogak eman zituen lehenik *La France Littéraire*-n (1834) artikulugile gisa eta gero liburutan: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835), – azken biok Indexean ezarri zituenak Vaticanok –, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854) eta beste. Baionan ARIEL aldizkaria (1844-1852) zuzendu zuen bere ideiangatik erbesteratua izan zen arte. Arrakasta handiko obrak izan ziren *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), eta Aitor, *Légende Cantabre*, gaztelaniaz eta euskaraz itzuli izan dena eta Aitor patronimiko zabaldua sortu duena.

Hitz gakoak: Agosti Chaho, Erromantizismoa, Aitor, Euskal kantak.

Agosti Chaho (Atharratze 1811-Baiona 1858) es uno de los primeros románticos vascos. Estudió Leyes en París y se consideraba a sí mismo como perteneciente a la escuela de Charles Nodier. Dio muestras de su fina inteligencia y su perspicaz pluma; primero, como articulista en *La France Littéraire* (1834); y posteriormente en sus libros: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835) –el Vaticano puso los dos últimos en el Índice–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), etc. En Baiona dirigió la revista ARIEL (1844-1852) hasta que debido a sus ideas tuvo que exiliarse. Fueron obras de gran éxito *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), y Aitor, *Légende Cantabre*, traducida al euskera y al castellano y que dio origen al extensamente difundido patronómico Aitor.

Palabras clave: Agosti Chaho, Romanticismo, Aitor, Canciones vascas.

Agosti Chaho (Tardets 1811 - Bayonne 1858) est l'un des premiers romantiques basques. Il étudia le Droit à Paris et il se considérait lui-même comme appartenant à l'école de Charles Nodier. Il fit montre de son intelligence fine et de sa plume acérée, d'abord comme chroniqueur dans *La France Littéraire* (1834) ; et plus tard dans ses livres : *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835) –le Vatican mit ces deux derniers à l'Index–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), etc. À Bayonne il dirigea la revue ARIEL (1844-1852) jusqu'à ce qu'il soit obligé de s'exiler à cause de ses idées. *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835) et Aitor *Légende Cantabre* connurent un grand succès. Ce dernier ouvrage traduit en basque et en espagnol, fut à l'origine du prénom très courant Aitor.

Mots-clés : Agosti Chaho, Romantisme, Aitor, Chansons basques.

Agosti Chaho (Atharratze-Tardets 1811-Bayonne 1858) is one of the first Basque Romantics. He studied law in Paris and regarded himself as a member of the Charles Nodier school. He provided proof of his high intelligence and sharp pen first as a contributor to *La France Littéraire* (1834) and later in the books: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835) –the latter two were added to the Vatican Index–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), and others. In Bayonne he was the editor of the *ARIEL* magazine (1844-1852) until he had to go into exile because of his views. Highly successful works were *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), and *Aitor, Légende Cantabre*, which has been translated into Spanish and Basque and which led to the origin of the popular patronymic **Aitor**.

EZ dirudi Parisen giro oso liluragarria, ez erakargarria edireiten zuenik Agostik 1840ko hamarkadaren hasieran, adixkide oso onak bertan eginak izan arren¹, zeren laister ikusiko dugun Argien Hiria abandonaturik urte mordoxkarako Euskal Herriranzko bidea hartzen. Antza denez, irabaziak zituen bere idatzi sutsuen bitartez etsairik frango, baina ez zion horrek atzeratuko, aitzitik uste dugu bere helburua, egitekoa, aztiaren misioa hobeto gauzatu eta gorpuztu zedin Euskal Herriratuko zela.

Horrela bada 1843. urteko udan irakasle bezala ikusiko dugu Zuberoan, Xohütako gazteluan jaio zen Hortense Carricabururi frantses klaseak emanetz². Garai horretakoa behar du izan, noski, Jose Antonio Donostiak aipatzen digun *Règles de prononciation et de prosodie française* delako laurogeita lau orrialdeko eskuzkiribua.

¹ Ikus besteak beste, aurreko garaiaz: Patri Urkizu, *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak 1811-1858*. Euskaltzaindia-BBK, 1992; *Axti-Begia eta beste izkribu zenbait*. Klasikoak 64, Elkar 1992; *Agosti Chahoren Kantutegia*. Susa, Zarautz 2006; « Agosti Chaho erromantikoa Parisen (1830-1842) », *Hegats* 48, Donostia 2011, 33-94.

² Jose Antonio Donostia, «Souvenir des Pyrénées. Recuerdo de los Pirineos. 12 canciones escogidas y anotadas por Mme de la Villéhelio», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia 1954, 309-337.

Carricaburu andereñoa, Félix-Elisabeth-Paul le Saulnier de la Villéhélio-rekin ezkondu zen urte hortan bertan. Musikazale amorratua, euskal kantak biltzen saiatu zen eta antza denez, Xohütako gaztelura erakartzen zituen soroetan entzuten zituen kantariak, eta hantxe, pianora eseririk koplariak abesten zituen zekitzan aide eta melodia zaharrak, berak kopiaitzen zituen bitartean. Honela bada utzi zigun bilduma lehenetarikoa dugularik, Mme Villéhélio XIX. mendeko lehen folkore biltzaileen zerrendan ezar dezakegu Juan Ignazio Iztuetaren ondoren.

Atharratze utzi eta Baionako bidea hartzen du hemen kokatuko delarik hurrengo zortzi urteetan (1844-1852). Badirudi Lespès inprimitzailearen familiar oso onartua izan zela, eta Lespès-ek berak gonbidatu zuela *Trilby*³ literatur aldizkarian parte hartzera. Vinsonen⁴ hitzetan Lespès moldiztegi-gilea izan zen XIX. mendean zehar izpiritu liberal eta askearen babesa, atar-bea, sustengua eta esperantza.

Jakina denez, *Trilby* Charles Nodier-en *Trilby ou le Lutin d'Argail* (1822) eleberraren pertsonai nagusiaren izena da, egileak ipui eskozesetarik jasoa. Deabrutxo berezi bat da, bihurriago gaiztoa baino, eta bihurria baino areago bitxia, maiz ezti eta zerbitzari delarik, mutil koxkor eskolagabe baten akats eta birtute guztiak dituena.

Chahoren kantutegia (1844)

Chahok artikulua bakarria idatzi zuen *Trilby*-n (ezagutzen dugunez), eta hau Euskal Kanten aurkezpen bat izan zen. Laburbilduz honakoa zioen.

Europako herri bakarra garela bertsoaritza, bapatekotasun herritarra mantentzen, herri ttipia izan arren talde jakintsu garrantzitsu baten jabe ere izan garela, eta artzai-laborariak ere badakitela noizpehinka erraztasun handiz bertso grazios eta kaustikoak osatzen, zioen. Hauetan historia osoa, bi-

³ *Trilby, journal non politique*, Bayonne 28 juillet 1844, n° 1.

⁴ Jules Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. J. Maisonneuve, Paris, 1891, T. 1, xxxvii.

zitza osoa, egoera politikoa eta intimoa, jokoak eta gudak tratatzen direla, eta horregatik gal daitezen baino lehen hasi dela erreskate lanean. Doinuak ere emango, ezarriko dituela, piano eta kitarrarako talentu berezia duten konpositore zenbaiten laguntzarekin.

Tamalez, *prospectus* deituriko hau ez zuen bete ahal izan osorik.

Agosti Chaho, erromantizismoaren lekuko eta gurean aitzindari aparta izan zen, XIX. mendearen erdi aldean prestatzen hasi zen garai hartan ederrera eta oparoena izan zitekeen kantu bilduma, euskal kantak pairatzen ari ziren galera eta hondamenditik salbatzearen.

Leku berezia eman zien egile ezagunen (Jean Diharce «Pudes», Erle Gallarragakoa, Jean Martin Hiribarren, Hohi Xohütakoa, Jose Maria Iparragirre, Agustin Iturriaga, Juan Ignazio Iztueta, Jean Baptiste Larralde «Bordaxuri», Jean Robin, Pierre Topet Etxahun...) poemei eta kantei, hala nola ahoz-ahoz zebiltzaneiei eta herria sortzaile zutenei.

Badirudi beti eztabaidatsu diren ortografi arazoak izan zirela, tamalez, euskal kantu bilduma honen moldiztegitratzea oztopatu zutenak, 1845ean Chahok kantutegiko bigarren kanta plazaratzearekin batera *ARIEL* literatur aldizkarian honakoa adierazi baitzigun:

*La seule question de l'orthographe, si importante pour la popularité et le succès de toute ouvrage, nous fait retarder la mise sous presse de L'Histoire des basques, des Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques, et d'un Dictionnaire Vasco-Cantabre universel, que la philologie réclame depuis long-temps et dont nous ferons bientôt hommage à la science européenne*⁵.

⁵ *ARIEL*, 1845-II-16, 3.

Lehen Floria.

*Eigerra zua maitia
Erraiten derazur eghia,
Ezirik eraman othe deizun
Tra la la la la la la, la --
Zure lehen floria*

Eskuzkribuaren detaile bat

Bildumako hamar kantu besterik ez zituen argitaratu ahal izan berak zuzendutako *ARIEL* aldizkarian, eta aipatu hiztegitik *Abade-tik Manteliña*-rainoko Maileguen Hiztegia soilik⁶. Gazte hiltzearen ondorioak, agian, Chahoren heriotza 1858an gertatu baitzen eta orduz geroztik ia mende eta erdi iragan behar izan du kantutegiaren eskuizkribuek plazara bidea ediren dezaten.

Eskuizkribu hauek oso sos guti batzuen truke salmenta publiko batean Baionan erosi ahal izan zituen Julien Vinson hizkuntzalariak, hitzon arabera:

Une précieuse source de renseignements m'a été fournie par un lot de papiers, dont je me suis rendu acquéreur à Bayonne, dans une vente publique, pour un prix minime; j'y ai trouvé beaucoup de chansons basques et beaucoup de musique: la plupart de ces papiers venaient de mon ami regretté Alexandre Dihinx, les autres avaient appartenu au brillant mais dangereux, écrivain basque Augustin Chaho⁷.

⁶ Patri Urkizu, « Agosti Chahoren Hiztegia », *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*,... ed. J.A. Lakarra. Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1991, 349-363.

⁷ Julien Vinson, « Avant-propos », *Le Folk-lore du Pays Basque*. Les Littératures populaires de toutes les nations. G.P. Maisonneuve & Larosse, Paris 1883, T. XV, xv.

Bitxia da ohartzea nola, Vinsonek 1883an hitzok argitaratu zituelarik, zortzi urte geroago, 1891n hain zuzen, ageri den Parisen plazaratu katalogo batean Chahok eta bere adiskide Antoine Serpeillek moldatutako *Poèmes et chants populaires basques*⁸ izena daraman eta topatu ez dugun liburu edo eskuizkribua, zeina izan zitekeen beste kantu bilduma bat edo Vinsonek erakusketarako utzitako huraxe bera.

Urte batzuk geroxeago, 1898an Vinson berak Charles Bordes musikologoak argitaratu berri zuen lan bat komentatzean diosku, hura baino lehena go ere pertsona asko saiatu zela kantak biltzen. Bere bibliografia saioaren bigarren liburukian aipatu kantuez ari zelarik honelaxe zioen:

*Mais avant M. Bordes, beaucoup de personnes avaient recueilli dans le pays basque de la musique et des chansons. Je crois avoir, en originaux ou en copies, presque tout ce qui a été noté de 1850 à 1880 environ; et quant aux chansons, j'en possède plusieurs collections manuscrites fort intéressantes, notamment une qui avait été formée par A. Chaho. Cet ardent écrivain annonçait dans le Trilby, de Bayonne, le 11 août 1844, la publication prochaine d'un recueil de Chants basques: Romances, Mélodies, Chants de genre, Chansons de table, Récitatifs, Danses, Mélopées, etc., le ms. qui est entre mes mains se compose de 70 numéros comprenant chacun deux ou trois chansons ou diverses variantes de la même chanson avec des corrections et des notes de la main de Chaho. Il manque malheureusement les numéros 2, 3, 9, 16, 17, 26, 31, 33, 35 et 54; mais la table en donne les titres ou les premiers vers, ce qui permettrait de les retrouver*⁹.

Bozkarioz esan behar dugu, 1898an maleruski falta ziren kanta horiek ediren ahal izan genuela beste eskuizkribu batzuei esker, eta osatu egin dugula 70 poema zituen Chahoren kantu bilduma.

Julien Vinson hil zelarik 1927an, badirudi bere aitaren paperak Paul Vinson semeak gorde zituela eta honek Georges Lacombe hizkuntzalariari saldu

⁸ Augustin Chaho & Antoine Serpeille, « Poèmes et chants populaires basques », *Catalogue d'une belle collection des livres et manuscrits...*, Paris 1891.

⁹ Julien Vinson, *Essai ... aip. lib.*, T. II, 657.

zizkiola, eta hau eskuizkribu eta ikerketa lan paper mordo baten jabe egin zela.

Jose Antonio Arana Martijak¹⁰ moldatu duen Lacomberen katalogoak 405. zenbakian honelako xehetasun adierazgarriak ematen dizkigu eskuizkribuari buruz:

Collection de chansons basques (Vinson, Lacombe, Vilallonga, M. Sota, Dassanceren oharra). Doinuak eta aireak.

Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques: 114 kantu zerrendatuak (Falta dira: 1, 3, 9, 16, 17, 26, 31, 33, 54).

Chansons copiées dans le manuscrit prêté par E.: 11 kantu.

Zerrendatu gabeko kantuak.

Antza denez, Lacombe bildu paperen artean beste kanta mordoxka bat ere agertu zen, eta ondorioz hasieran 70 kanta soilik zirenak ehundik gora izatera iritsi ziren. Horrela, eskuizkribuko ohar batek adierazten digunez –Jean Haritzelharren eskuz egina dudarik gabe–, bilduma hau Manu de la Sotak berrikusi eta berbildu zuen 1957ko urrian, 114 kantaren lehen bertolerroa emanez¹¹.

Georges Lacombe hildakoan, honek bildutako liburu eta eskuizkribu oparoetatik batzuk Telesforo Monzonek eta beste batzuk Julio Urkijok hartu zituzten 1948an, Pierre Lafittek dioskunez: *Lacomberen liburu eta paper andana bat Monzon jaunak erosi baitzituen gure adiskidearen arrebari, nor harritu, ni harritu paper horietan ikusi ditudalarik Darricarrère zenaren esku-lanak.*

Duela aspaldixko Haritzelharrek zioen bezala¹², Monzonen liburutegian zegoen Chahoren kantu bilduma hau oso garrantzitsua zen euskal kantaren historiarako eta ikerketarako, Chaho 1858an hil zenez, J.D.J. Salaberrik

¹⁰ Jose Antonio Arana Martija, «Georges Lacomberen artxiboa», *Federiko Kruwig-i omenaldia*. Iker-10. Euskaltzaindia, Bilbo 1997, 49-77.

¹¹ Jean Haritschelhar, « En torno a la balada », *Congreso de Literatura (Hacia la literatura vasca)*. II. Euskal Mundu Biltzarra. Ed. Castalia, Madrid 1989, 461-493.

¹² Jean Haritschelhar, «La chanson “Bortian Ahüzki” et son auteur inconnu», *Gure Herria*, Baiona 1962, 124.

publikatua baino bederen hamabi urtez zaharrago baitzen, edota oraindik gehiago, dirudienez jadanik 1845. urterako burutu samarra baitzuen. Monzonen eskuetara Luis Dassance Uztaritzeko alkatearen alabaren bitartez iritsi ziren. 1975eko abuztuaren 13an igorritako gutun batean honela mintzo zitzaigun Dassance:

Adiskide maitea,

Berant bada berant, bainan esku on eta seguretan emanik gibeletat igortzen daizkituz Chaho eta Lacombe bildu kantu zaharrak.

Bihotzetik milesker, kantu hoiekin pasatu baititut oren goxo batzu...

Bainan orai ez detzazket balia. Zenbeit ilabethe hautan, bixta galitzen hari dut eta biziki nekez dut irakurtzen eta iskiriatzen. Egingo nintuen lanak betikotz utzi behar...!

Agur bihotzetik eta, Jainkoak nahi balinbadu, elgar ikus arte zure fidel.

[Gutun-azaleko oharra: Hirur aldiz huts egin zitu ene alabak. Bar-katu, beraz, berant izaite hau. Bihotzetik, agur].

Behin baino gehiagotan altxatu izan ziren ahots zenbait dolu eginez, Chahoren kanta bilduma oraino argitaragabea zegoelako; hala nola Pierre Lafitte, Jean Martin Hiribarrenez mintzo zelarik, Chaho beraren hitzak jasoz eta komentariotxo bat eginez zioenean:

Nous prions d'ici notre ami phileuskarien de recueillir pour nous, dans le cercle des ses pérégrinations poétiques, toutes les improvisations dignes d'enrichir notre prochain édition des *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*. Cette édition des Chants populaires n'a jamais paru et c'est regrettable¹³.

Chahok 1845ean *ARIEL*-en egindako eskaeran nabarmentzen da Jean Martin Hiribarren adiskidea izan zuela kantu bilketan laguntzaile –eta honen eskua nabari da eskuizkribuko zenbait kantutan–. Bestalde, ezaguna da

¹³ Pierre Lafitte, « Jean Martin Hiribarren (1810-1866) », *Euskal Herria (1789-1850). Actes du colloque internationale d'Études Basques (Bordeaux 3-5 mai 1973)*, Société des amis du Musée Basque, Baiona 1978, 188.

baita ere, 1973ko Lafitteren kexua, non esaten zuen dolugarria zela oraino kanta bilduma hura plazaratu gabea izatea.

Hogeita hamar urte geroago, euskal ikerketek aitzinamendua egin dutelarik ere, 2006 a arte argitaragabe egon da Chahoren kantutegia, nahiz eta anitz, besteak beste Jean Haritxelhar, Jean Baptiste Orpustan eta Antonio Zabala, bere barneko urre bitxiez baliatu ahal izan diren.

Susan plazaratu ediziorako erabili nituen eskuizkribuak, beraz, Chaho, Dihinx, Vinson, Lacombe, Etxart (?), Monzon eta azkenean Euskaltzaindiaren liburutegian dagoen CD-ROMaren kopia fidagarriak dira, besterik ezean.

Eskuizkribuetarik liburura ekarri nituen Chahok bildutako 70 kantak, Vinsonek jasotakoetarik falta ziren hamarrak barne, hala nola *ARIEL*-en eta bere liburuetan aipatzen zituen beste zenbait, 101era iritsi arte. Badakit zenbait kanta ezagunak izango zitzaizkiola askori, baina segur naiz beste zenbait ezetz.

Étienne Boucher de Crevecoeur-ek¹⁴, 1819-1820 urteetan Pirinioetara eta Euskal Herrira egindako bidaiaren oroitzapen liburutxoan bi euskal kanta jaso zituen. Bat, *Izar bat klaritatez beterik* da, Chahok ere geroxeago jaso, eta bestea *Urak harria bolatzen* hasiera duena.

Juan Inazio Iztueta folklorista, historiagile eta poeta gipuzkoarrak urtebete geroago argitaratu zuen *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira...*¹⁵, non hogeita hamar kanta inguru bildu zituen, bereziki dantzakoak, falta ez diren arren amodiozkoak, ardoarenak, sehaskakoak edo bestelakoak.

Frantzian kanta bildumak argitaratzeari jarraituko zitzaizkion garaian literatur gizon ospetsuak, hala nola Théodore Hersaut de La Villemarqué¹⁶,

¹⁴ Étienne Boucher de Crevecoeur, *Souvenirs du Pays Basque et des Pyrénées en 1819 et 1820*. Goetschy, Paris 1823.

¹⁵ Juan Ignacio Iztueta, *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia, beren soñu zar eta itz neurtu edo versoquin*. Baroja, Donostia, 1824.

¹⁶ Théodore Hersaut de La Villemarqué, *Barzhaz Breizh. Chants populaires de la Bretagne, recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements, des notes et les mélodies originales*. Paris 1839.

zeinak 1839an bildu zuen Britainako kanta multzoa itzulpen frantsesa eta doinuak emanaz. Gérard de Nerval¹⁷ poetak ere plazaratu zituen 1842an frantses balada zaharrak, pitzuz ahantzixek zeuden antzinako kantak. Jean Sacaze¹⁸ historiagileak ezagutarazi zituen 1843an Ossau haranekoak. Frédéric Rivarès-ek¹⁹ Biarnoko kanta eta herri doinuak 1844an. Claude Fauriel-ek²⁰ bi liburukitan bildu zuen poesia probentzala 1847an, eta Damase Arbaud-ek 1862an beste askoren artean Provence-ko herri kantak²¹.

Chahoren euskal kantak biltzeko eta argitaratzeko saioa eta ahalegina testu-inguru honetan behar da kokatu. Eta berak kanta batzuk plazaratzea besterik lortu ez bazuen, Francisque Michelek Parisen 1857an plazaratu *Le Pays Basque* liburu mardulean berrehun orrialdetik gora eskaini zizkion euskal kantari, eta Charles August Friedrich Mähnen-ek urte berean Berlinen *Denkmaeler der Baskischen Sprache-n* hogeit hamar kanta bildu zituen, neuk *Egan-en* berrargitaratuak²².

Agosti Chahoren anaia Jean Baptiste eta Jean-Pierre izan ziren lehenetarikoa, lehenak ez baziren izan, Pierre Topet Etxahunen kantez arduratzen, 1842an idatzi baitzuten batek frantsesez *Histoire du Poète Etchaon de Barcus* eta besteak itzuli zubererara *Barde baten izaitia*²³. Lan honen frantses bertsiok, maiz gertatu ohi izan den bezala, lehenago ikusi zuen argia, Agosti Chahok Parisen zuzentzen zuen *Revue de voyans-en* plazaratu baitzituen 1838an.

¹⁷ Gérard de Nerval, *Œuvres Complètes*. 3 Vols. Ed. de Jean Guillaumme et Claude Pichors, Gallimard, Paris 1984-1993.

¹⁸ Jean Sacaze, *Chansons populaires de la vallée d'Ossau*. Pau 1843.

¹⁹ Frédéric Rivarès, *Chansons et airs populaires du Béarn*. Vignancour, Pau 1844.

²⁰ Claude Fauriel, *Histoire de la poésie provençale*. 2 vols. Paris 1847.

²¹ Damase Arbaud, *Chants populaires de la Provence*. 2 vols. Makaire, Aix, 1862.

²² Patri Urkizu, « C.A.F. Mähnen-ek kanta eta Bertso Bilduma, Berlin 1857 », *Egan*, Donostia, 1986, 13-84.

²³ Agosti Chaho, *Azti begia eta beste izkribu zenbait*. P. Urkizuren edizioa. Klasikoak 64, Donostia 1992, 97-117.

ARIEL, Courrier des Pyrénées, et de L'Imbecilium-Club de Paris, scientifique, artistique et littéraire (1844-1852)

Trilby aldizkari ez politikoa zenez, Chahoren asmoetatik urrun gelditzen zen eta, beraz, hasieran igandero soilik, eta Lespès beraren zuzendaritzapean aldizkari berri bat sortzera abiatu zen. Lehen alea 1844ko irailaren 6an plazaratu zen titulu honekin: *ARIEL, Courrier des Pyrénées, et de L'Imbecilium-Club de Paris, scientifique, artistique et littéraire*.

Bere helburua titulutik aparte honako hau zen: *Favoriser des publications importants relatives à la Gascogne et aux Provinces Basques*. Alegia, Gasconia eta Euskal Herriari buruzko argitalpenak laguntzea eta bultzatzea. Bosgarren alean (1844-XI-3) modan zeuden historiako eleberrien ildotik beste foiletoigile zenbait bezalaxe hasi zen Chaho bere eleberri bat argitaratzen honako tituluz: *Safer ou le diable fait homme*, hamar urte geroago osorik argitaratuko zuena²⁴.

Esan bezala eta *Trilby*-n iragarri bezala kanta zaharrak eta bertsoak argitaratzen hasiko zaigu 1845. urtean barrena.

Bestalde, *ARIEL*-en erredaktore buru bezala Chahoren lana etengabea izan zen, bere luma zorrotzez bazterrak astintzen zituelarik. 14. alean *L'Imbecilium Club de Paris* titularretarik desagertu egin zen ordainez *Journal International* irakur zitekeelarik, eta 58.ean (1845. X. 19) ez da izanen *Courrier des Pyrénées, Courrier de Cantabrie et de Navarre* baizik, eta abendu bukaeran *Courrier de Vasconie*, 1848.ean *Le Republicain de Vasconie*, bataiatuko du, nazioartekoa, zientifikoa, artistikoa eta literarioa izaten jarraituko duelarik.

Doctrine philosophique... (1845)²⁵

Hamar kapitulu ezberdinetan pentsaturik dagoen tratatu hau Jules Balasque, adiskide eta kolaboratzaileari, geroago Baionako historialari²⁶ izango

²⁴ *Safer ou les houris espagnoles*. Paris, J. Laisne, 1854.

²⁵ *ARIEL*, 1845, III-9.

²⁶ Jules Balasque, *Études historiques sur la ville de Bayonne*. Bayonne 1875.

zenari eskainia dago, eta hiru zutabe nagusitan oinarritzen du bere pentsaera filosofikoa: Historiaren Filosofian, Erljioen Filosofian eta Politika Filosofian. Beste gaien artean Politeismoaz, eta honen bilakaeraz sortu zenetik Chahoren garairaino mintzo zaigu. Dotrina eta fede kontuez, ebidentziaz, segurtasunaz eta autoritateaz, Misterioez eta beste.

AITOR, légende cantabre (1845)

1845. urteko orrialdeetan *Aitorren istorioa*²⁷ irakur daiteke, urte batzuk geroago Arturo Campionek itzuli zuena *Revista Euskara*-n argitaratuz (1878-1879)²⁸, hala nola *Euskal Erria* aldizkarian (1890-1891)²⁹.

Bada Hector Iglesiasek sortu itzulpena frantsesetik euskarara³⁰. Vahan Sarkisianek dioen bezala Campionen itzulpena ez izan arren oso literala, hedatuena eta literarioena da eta gero, Iñaki Urdanibia³¹ prestatu zuelarik berea ia ukiturik gabe mantendu zuen.

Beraz arrakasta haundiko sorkuntza izan zen hau. Ez da noski, hain eza-guna urte berean idatzi zuen *Greziako pinturaren historia*³² edota Paris eta Tolosan jada idatzitako artikulu hauxe kazetaritzaz: *Du journalisme en général, et des journaux de l'opposition révolutionnaire en particulier* (1845.XII.31).

Kazetaritzari buruzko ageri hau Lambert-ekin batera buruturiko kanta batez amaitzen da, zeinen titulua eta pare bat bertso honakoxeak diren:

²⁷ Aitor, légende cantabre (ARIEL, 1845: VI.8, VI. 15. VI, 22, VI, 29, VI.6)

²⁸ Arturo Campión, «La leyenda de Aitor», *Revista Euskara*, Pamplona 1878,1: 220-230,241-248,281-289; 1879: 12-17,44-53.

²⁹ *Euskal Erria*, Donostia 1890: 353-357, 385-390,417-420,449-457,481-487,513- 517; 1891: LX 33-40; 1909: 409-508, 547-552; LXI, 42-48, 70-73, 138-144,361-363, 433-440. Jon Juaristi, «La leyenda de Aitor», *La tradición romántica. Leyendas vascas del siglo XIX*. Pamiela, Pamplona, 1986,93-132.

³⁰ AAVV, *Aitor*. Erevan-Bilbao, 2008, 125-197.

³¹ Iñaki Urdanibia, *La leyenda de Aitor y otros relatos*. Egin, Orain 1995: 9-49.

³² ARIEL 1845-III-23, 26, 30 ; -IV-5 ; V-11, 18.

Les journalicules³³

Chanson-omnibus, chanté à Bayonne par une société de Chats français, gascons et basques, qui ne sont pas enrhumés de cerveau

Dédiée au CHAT-BOTTÉ

AIR du Concordat de BERANGER

...

II Anem haout ! le Muse gascoune,
Heï tout petbira, carrilloune :
Qu'ens ban regalà de sermouns
Aü caresme, aü loc de saoumouns.

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

L'ADOUR adore l'abonné.

XI *Abogadu Paristarra*
Sentinelak³⁴ du autora,
Bethi prosesez leherra,
Badu norbaiten beharra.

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

L'ADOUR n'aura pas d'abonné.

...

XIII Messieurs Chevé, Hubert, Vauzy,
Jaon aphezak , et coeteri ;
Tombatis in patas nostras :
Qu'aouran bere teque de nas.

³³ ARIEL, 1845-XI-9.

³⁴ *La Sentinelle de Bayonne, Journal politique, commercial, littéraire et maritime* . Rue Bourg-Neuf, n° 66, Bayona. 1831 (abuztuak 11)-1833 (abendua, n° 373).

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

Nos compliments à l'abonné.

...

Entzuten ditugunez, katu frantses, gaskoi eta euskaldun haiek ez zuten bur-muinetan batere erreumarik, arin eta zorrotz baitzituzten bertako neuronak, bat ere usteldu eta, noski, umorez eta ziriz bete-beteak.

Iruñeko bestak (1845)

Berrogeita bosteko *ARIEL*-ean Hiribarrenen bertso zenbait ageri dira 1845. urteko Iruñeko bestez mintzo, hango jai, zezen korrida, zaldi lasterke-ta eta dantzez. Eta, nola ez, Chahori eskaintzen dizkio lehen bertsoak, honela diotenak:

*Izan haiz, Chaho, Irunian,
Iraila zenian lauian.
Bada zer dukan han kaustu
Zertako ez duk kondatu?*

*Egotu nauk beha gosia,
Noiz, egorriz behin asia,
Hik, ARIEL aberatsa,
Ezkiltzen huen hatsa.*

*Ah! Ez dakik bada othe,
Jendek zenbat hauten maite,
Jainkua utziz elizekin,
Mintzo bahiz gizonekin!*

*Paristarren koplak utziz
Hitan baduk bethi untziz
Eltze ustelian iraki,
Izpiritua ausarki.*

Paristarrak gatzik ezti,
Emaguk, beraz, hiretik.
Errak: gazen Iruinerat,
Hango besten ikusterat³⁵.

Hiribarren berak dioenez, lapurteraz idatzitako poema txiki bat da : *Petit poème sur les fêtes de Pampehune 1845. En dialecte labourdin le plus pur*. Baditu, ordea, poematxo honek ehun eta hogeitamar zortziko, beraz, 1362 bertsolerro, aitzakitzat harturik Chahok, Nemours-eko duke eta dukesa, Aumale-ko dukeak eta beste konpainia eder batek (tardean bera) 1845 urteko irailean Iruñeara egin zuten bidaia eta hemen dastatu zituzten bestak.

Dukeen Euskal Herrirako bisitak utzi zizkigum hainbat bertso eta kanta nola Bizente Etxegaraik eskaini ziena *Le Phare des Pyrénées* aldizkarian Donostiatik igarotzean edota Tolosatik, hala nola Hazparneko Larralde Bordaxurik kantatuak eta *Le Courrier de la Gironde*-n jasoak. Baina ez ziren iristen Hiribarrenen tamainara, noski, zeinen obraren zati bat Chahok argitaratu zuen, pentsatzen baitzuen edizio elebiduna, euskara-frantsesa, egitea, asmo huts gelditu zena, ordea.

Azkaindarrak atharrastarraren aipamenarekin hasten digu poema *Ariel*-en, kortesiazko deikia, noski, baina poema berridatzi zuenean, urteak igaro eta, zati hau aldatu egin zuen, beste zenbait orraztu eta zuzenduz. Beraz azken idazkera moldatu genuen gure ediziorako. Bidaiariak, muga pasa ondoren Urdazubi, Arizkun, Elizondo, Moringo Zubia, Belate, Ultzama eta azkenean Iruñeara iritsiko dira erregina Isabel IIarekin eta honen gortearekin elkartzeko.

Hau, bere ama Kristina eta ahizpa Luisa Femandarekin Donostiatik zetorren, hemen mainu batzuk hartu eta hiriak harrera benetan ederra eskaini ondoren. Boulevard-eko *Txakur-Txulo* zeritzaion ostatuan egonak ziren eta musika jaialdi bat oparitu zion hiriak Luisa Fernandari, Bizente Etxegaraik, okasio guztietarako prest zegoen donostiar poetak, asmatu zortzikoak kantatu zizkiotelarik. Hauetariko bigarrenak honela zioen:

³⁵ Ikus bidaia eta bestak osorik: Patri Urkizu (ed.), «Jean-Martin Hiribarren, *Iruñeko bestak 1845*». LAPURDUM VI, Baiona 2001, 319-335.

*Infanta gaztetxoa Espainiakoa,
Isabelen aizpatxo biotz gurekoa :
erregeren alaba zorionekoa,
ar ezazu oroitze Donostiakoa³⁶.*

Hemendik Iruñeara joan ziren eta Joakin Ignazio Menkos, Guendulaingo kontearen etxean hartu zuten ostatu. Eta bertan biltzen ziren Frantziako printzeekin, egun batean hirurogeita hamar gonbitatuei platera ugari eta onaskoak eta dantza eder bat eskaini zitzaielarik.

Poemak ez dioen arren, printze frantsesek Ezpeletako Kontearen jauregian hartu zuten ostatu, bertan banketeen ondoren serenatak, gau-dantza eta gau-argiak dastatu zituztelarik. Erregina Isabelek Frantziako printzeak erregalatu nahi zituen, eta honetarako momentuan zen toreatzailerik famatuenari eskatu zion torea zezan Iruñean. Gonbitea *Ministro de Instrucción y de Hacienda* zenak berak egin zion, eta Madridetik pasatzerakoan Montes bere koadrilarekin jai eder bat ere eskaini zitzaion.

Frantziako eta Espainiako korteak Iruñean iraun zuten bitartean, hau jendez beterik zegoen, ezen topaketa illustrearen aitzakiaz iragarritako ikuskizunek Pirineoetako mainutegietarik ur-hartzaile anitz erakarri baitzuten.

Poemak bederatzi atal ditu : Bidaia (1-12); Argiak (13-21); Zezenetako tokia (22-62); Zezenak (63-125); Zaldi Lasterketak (126-140); Zuziak (141-148), Zuziazko Tiruak (149-155); Pasaiuak (156-162); eta Harmada (163-170). Zatirik nagusienak, beraz, zezen plazako giroak eta zezenek hartzen dute (22-125) bertan kantatzen direlarik garaiko toreadore famatuenaren, Francisco Montes hazaina beldurgarriak.

Lehen korridan zazpi zezen jokatu zituzten. Montesek lehen estokadaz etzanarazi zuen lehenbiziko arerioa. Bigarrenean, nola ez baitzen oso oldarkor, jendetza *zakurrak! zakurrak!* oihuka hasi zen, Santerak azkenean lau estokadaz hil zuelarik. Hirugarren zezena Chiclanakoak guztiz dotore eta ederki akabatu zuen txaloen artean. Laugarrenean zaldia lurrean sabela

³⁶ Jose Vicente de Echagaray, *Festara (Bere bertso guzien bilduma)*. Ed. A. Zavala, Auspoa, 35-36, Donostia, 1964, 210.

urraturik, lehen estokadaz bota zuen Montesek. Bosgarrenean berriro zaldiak lurrean etzanik tripak kanpoan, eta banderilak ezarri zituenean usoak atera ziren txorimalotik zezenak hau adarkatu zuenean, eta bigarren aldian sartzerakoan hil zuen Montesek. Seigarrenak berriro pikadoreak bota zituen, berriro Santera zezenzalearen kontra madarikazioak entzun zirelarik. Zazpigarrena eta azkena irinez betea atera zen, eta hamabi mutil errotariak, galtza txuri, alkandora txuri eta zapia buruan loturik, hamar mila liberaren ordainez saiatu ziren zezena botatzen, halere eskerrak azkenean toreatzailea atera zela, ezen batzuek gaizki zauriturik bukatu baitzuten.

Korrida arratsaldeko hiruretan bukatu zen, eta bostetan berriro itzuli ziren printzeak atsedean zertxobait hartu ondoren. Zaldun mordo bat atera zen beren zaldi dotoretan Luis XV eta Felipe IV garaiko jantziez, eta bukatuta-koan antzekizuna erregina Isabel IIak parte hartzaileen artean dominak hedatu zituen. Besta hau zazpiretan amaitu zen.

Bigarren korrida irailaren zazpian ospatu zen. Erregina ordubiak pasata iritsi zen plazara, idazkariak zilarrezko platera batean eskaini zizkion hiriko giltzak alkateari, eta honek erreginari, zeinak halaberetsu eskuinean eserita zegoen Nemourseko dukesari, beronek jendeari bota ziezazkion. Zeremoni hau egindakoa korrida hasi zen.

Lehen zezenak zaldien artean triskantza izugarria egin zuen. Montes, dirudienez, ez zegoen forman eta hiltzera sartu zenean jendetza aspertu egin zuen eta txistuak entzun behar izan zituen. Beste zezenak aski oldarkor aritu ziren eta txaloak errebitu zituzten. Bosgarrenari hiru gizonak zaintzen zituzten bost zakurtzar bota zizkieten, eta zakurrek zezena kozkatzen zuten bitartean, ezpata sartu zioten. Zakur hauek Jose Joakin Arrese Tolosarrak eramanak ziren bi mila eta zortzirehun errealean truke. Ikuskizun krudel eta odoltsu hau, ordea, ez zen izan ikusleen gustokoa.

Ekintza hau Iñaki Azkunek³⁷ beste era honetan biltzen eta itzultzen digu, *El Heraldo de Madrid*-etik harturik:

³⁷ Iñaki Azkune, *Zezenak Euskal Herrian, gure baitan dituzten erro luze-erzutuak*. UEU, Bilbo 1989, 349.

Lehen hiru zakurrek ez zuten horzka egiterik lortu. Gero zezenari bota zizkioten beste biak, hain txikiak zirenez gero, ez ziren zaunka egitera ere ausartu. Joaldunak atera eta orduerdia baino gehiago behar izan zuten zezena plazatik eramateko. Errotariak zezen hura eskatu zieten orduan agintariei biharamunean lantzaz hiltzeko. 24 errotarik heren haga punta zorrotzak lerrokaturik ipintzen zizkioten zezenari, eta zezenak hirutan hautsi zien lerroa, mutik-gazteak lurrera bota eta zapalduz.

Printze eta Printzesa frantsesek Montes zezenlariari eta bere pikatzaile Joakin Coyto, alias *Charpa*-ri diamantezko eraztun bat eta esmeraldez hornitu orratz bat oparitu zieten. Dena den, ez zuen utzi gure Hiribarren poemagilea ikuskizun krudel honek oso kontent eta honako bertsoa idatzi zuen:

Ni banintz erregetarik
Ez liteke zezenarik. [124.b.]

Irailaren zortzian goizeko zortzietan irten ziren printze frantsesak hiritik, hiru mila liberako oparia eman zietelarik bertako benefizentziazko etxeei, eta Elizondo eta Kanbon gelditu ondoren abiatu ziren Baiona eta Pariserantz.

* * *

Izpiritu ausart bat ez ezik bazen Chaho baitan erudito eta historiagile bat, arduratzen zena adibidez edo Greziako pinturaz edo eta batik bat Euskal Herriko Historiaz, eta horrela estilo zuzenketa ttipi batzuen ondoren argitaragabe ziren Belaren oroitzapenak emango dizkigu lehen aldiz³⁸. Nongo eskuzkiributik kopiaturik ote? Ez dakigu. Baina ez litzateke harritzeko Pariseko Liburutegi Nazionalekotik izatea.

* * *

1846an Jean Crouzet-ek dioenez³⁹ masoi, alegia, arginbeltza bezala juramentatu zen Saint Esprit-eko *La Parfaite Réunion*, izeneko logian. Baina

³⁸ « Mémoires du chevalier de Bela » (ARIEL, 1845: IX, 5,12; X. 10, 26; XI. 2, 9, 16, 23, 30; 1846, XII. 15, 17, 20, 22, 24, 27, 29, 31; 1847: I. 3, 5, 7, 10, 28, 31.)

³⁹ Jean Crouzet, *Bayonne entre l'équerre et le compas*. Ed. Harriet, Bayonne, 1987, T. II, 116-117.

politikoki zenbait taldetan onartua bada ere, batik bat bere lagun karlistek aski kritikatu dute, beste anaia arginbeltzak zirikatu eta astintzen zituelako gogorki *ARIEL* aldizkarian, Raspail-en kasuan bezalaxe.

Arginbeltzen ikur bereziak noizpehinka ere bazerabiltzan, hala adibidez hiru izartxo sinatzen duenean (***) 1847. IX. 26, *Un beau concert...*).

Genioen bezala eztabaidatan jotake, sutsuki ziharduen, esate baterako, *Réveil*-ea aurka erlijioaz eta filosofiaz mantenduko duen eztabaidak, bien arteko solas kontrajarriak luzaro dirau 1847. urtean.

Erantzunik ere ez zitzaion falta, ordea, nola *Un jeune Croyant*-ek sinatzen duena, ihardetsiz *Au poète des Voyans* (1847. IV. 13), izen hori bera emango diolarik ere Paul-Emile Palisse poetak (1847. IV. 18).

Les Mystères de Madrid (1846)⁴⁰

Mila zortzirehun eta berrogeita seian 44ean hasitako eleberraren iragarria damaigu (1846-VIII-23), alegia, *Safer*-en segida, eta *Les Mystères de Madrid*⁴¹ eleberrri tamalez amaitu gabearekin hasten zaigu, zazpi kapitulu soilik utzirik.

Feuilleton titulupean, alegia, garaiko egunkarietan foiletoiei eskainitako lekuetan hasi zen Chaho ematen eleberrri hau. *Préface* edo aitzin-solasean esaten zuen *Nouvelle* delako honek ez zuela bere asmoen artean Madridedo herriaren ohitura materialen margotzea, ez eta fikzio huts bat izatekoa, non pintura koloretsuak eta abenturen dramen interesa bildurik agertuko lirartekeen, baizik beste zerbait sakonagoa : *nous voulons examiner la société de Madrid, sans haine et sans adulation*. Hots, nahi zuela aztertu Madridedo gizartea, gorroto eta zurikeriarik gabe.

Bere eleberrigile maitatuenak eta berauen estiloa ere aipatzen ditu. Adibidez, Walter-Scott, Victor Hugoren *Notre-Dame de Paris* (1831), Alexandre

⁴⁰ *ARIEL*, 1846: X, 18, 20, 25; XI: 1, 3, 8, 10, 12, 15, 26; XII, 6.

⁴¹ *ARIEL*, 1846: X. 18, 20, 25; XI. 1, 3, 8, 10, 12, 15, 26; XII. 6.

Dumas aita eta Auguste Maquet-en *El Conde de Montecristo* (1844-45) eta Eugène Sue-ren *Les Mystères de Paris*, zeina honek *Le Journal des Débats* aldizkarian 1842ko ekainaren 19tik 1843ko urriaren 15era plazaratu zuen. Ez du ahanzten ere gaztelaniazko nobelista lehena..., *pour ce genre de romans historiques dont Cervantes donna les premières définitions et même les premières exemples.*

Historia honetan kontatzen da, nola Pedro de Astorga izeneko indiano bat iristen den bere jaioterrira, Madridera eta rue Poisson-era, hots, calle del Pez izenekora bere seme Jaimerekin eta bi morroiekin. Bere portaera filantropikoa Madridera Kortean, *Las Cortes* deituetan. Eta kritika punturik ere ez zaio falta, hala nola dioenean neskame batek:

Et pourquoi non? Il n'y a pas en ceci le moindre mystère. Son propriétaire n'a rien volé à personne ; il n'a été ni notaire, ni ministre de finances, ni directeur de la Bourse, ni d'aucune des ces maudites choses ; mais, tout au contraire, un bon et honnête personnage qui a entassé ses gros sous à rédiger des réquetes et à gagner des procès.

Tamalez, ez zena ez *roman oriental*, ez eta *légende*, baizik eta *nouvelle réaliste* delako hau ez zuen amaitu ahal izan.

Histoire primitive des euskariens-basques... & Histoire des basques... (1847)⁴²

Euskaldunen antzinako historia : hizkuntza, poesia, ohiturak eta herri honen nortasuna, sarrera bere historia zahar eta modernoari, darama lehen tomoak titulu gisara eta *Euskaldunen Historia*, mendebaldeko Pirineetan ezarri zirenez geroztik *gaurdaino*, bigarrenak. Beltzuntzeko bizkontearekin batera plazaratu zituen bi liburukiok.

Noski, elkarrekin plazaratu aurretik badirudi egun zeharo abandonaturik dagoen Mehaineko Beltzuntzarren gazteluan iragan zituela Chahok denboraldiak prestatzen eta pilatzen informazioak.

⁴² *Histoire primitive des Euskariens. Basques: langue, poésie, mœurs, et caractère de ce peuple; introduction à son histoire ancienne et moderne* T. I; Bayonne, Jayrnebon, 1847. *Histoire des Basques depuis leur établissement dans les Pyrénées occidentales jusqu' à nos jours*. T. II. T. III, Bayonne, Lespès, 1847.

Polydore de Labadie⁴³ Duvoisin kapitainari eginiko gutun batean dioenez, obra honetan erudizio frango bada eta beraz ona izango da kontsultatzeko, hobeto egin bazezakeen ere. Gizon talentu handikoa, sutsua eta bihotz xit onekoa dela Chaho, diosku; baina, akats bat dutela liburuek, alegia, salneurria, hamabost liberatan baitaude hiru liburukiak, horrelako prezioan inor gutxik eros dezakeelarik

Agostiren liburukiak sarrera luzexa baten ondoren, non Aztiari eta Aitorren semeei buruzko ideiak berragertzen dituen, hamahiru kapituluxkatan euskaldunen historia agertzen digu, eta amaitzeko Aitorren istorioa berriro ematen. Historia eta linguistika eskutik daramatza eta halaberetsu noizpehinka politika eta bertsoak, Annibalen, Leloren eta Altabizkarko kantak komentatzen dizkigunean.

Jakina da eta ezaguna Lekobideren eta Erroldanen kantak apokrifoak direla eta XVI. eta XIX. mendeko egile ezagunak dituztela.

Chahok Annibalen kanta aipatzerakoan, *Txori khantazale eijerra*, XVII. mendekoa omen dela kritikoen arabera, diosku, eta bi estrofa besterik ez dituela ezagutzen, gehiagoren frantses itzulpena ematen digun arren. Frantsesezkoa da ere Eugène Garay de Monglave, beste apokrifo sortzaileak ematen digun bertsoia *Chants Nationaux Basques (Le Courrier de Bayonne, 1853. III. 10)* artikuluan, non dioenaren arabera 1821eko urriaren 7an kopiatu zituen Hondarribiko kaputxinoen komentuko liburutegian. Apokrifoen ixtorio eta kritika zehatz zenbait irakur nahiko lukeenak jo lezake *Balada zaharrez*⁴⁴ burutu ene liburuaren bigarren kapitulura.

1848ko Bigarren Errepublika Baionan

Horrela bada iristen gara Chaho politikaria garaile atera zen urtera, hots, Bigarren Errepublikaren urtera, 1848. urteko otsailera, Baionan gertakizun horietan parte zuzen eta nagusia hartuko zuenera.

⁴³ « Lettres adressées au capitain Duvoisin », aip. Art. (Uztaritz, 20 juillet 1858), RIEV, II,267.

⁴⁴ Patri Urkizu, « Apokrifoen eta kritikarien saltsa-maltsez », *Balada zaharrez*, Erein, Donostia 2005, 17-39.

Otsailaren 23an Paris altxa egiten da, eta bertan sortu asaldamenduen ondoren erregeak abdikatzeko duelarik eta ihes egiten Ingalaterrara, behin-behineko Gobernu osatzen da Errepublika proklamatu. Gobernu berria osatzen dutenak hauexek izango dira: Arago, L. Blanc, Dupont de L'Evre, Crémieux, Flocon, Garnier-Pajes, Lamartine, Ledrun-Rollin, Marie eta Marrast.

Deputatuen Ganbara desagitea eta, sufragio unibertsala berreraikiz elezioak deitzea Asanblada Konstituyente baterako (1848. apirilean) izan zen honen lehen egitekoa. II. Errepublika Parisen aldarrikatu eta Jean-Martin Hiribarrenek (bere paperen artean ediren baititugu) honako bertsoak idazten zituen:

Jo du, jo, nizpeit orena⁴⁵

Jo du, jo nizpeit orenak
Justizia dakharkenak,
Orai bada Eskaldunak,
Porroska zuen burdinak.

Errege da populua,
Altxa lezake burua,
Hanbat mendez lehertua,
Ager bedi zutitua.

(...)

Ez nihor aitzindari
Odolaz bada egarri,
Bethi beira frantsesari
Nola zuen anaiari.

(...)

⁴⁵ Patri Urkizu, «Euskal idazleen bertsoak bigarren errepublikaren gainean (1848-1851)», *La révolution française dans l'histoire et la littérature basques du XIXe siècle*. Ed. de Jean-Baptiste Orpustan, Actes du colloque de l'URA 1055 du CNRS, Izpegi, Baigorri, 1994, 121-147.

Ez beza nihork engana,
 Higuin mende gezurrena,
 Lezian iri sartzen dena,
 Ez diteke frantses ona.

Libertatiaz pikainak,
 Gure meneko dohainak,
 Zorrotz itxikin haginak,
 Beira nola buru fuinak.

Agostik berak PARISEKO BERRIAK⁴⁶ artikuluan horrela kontatuko dizkigu:

Bena mintza gaiten lehenik otsailaren hogei-eta-laurian emanik izan zen Reboluzioniaz erregeren kasatzeko.

Orduko bataila populu xehiaren moienez irabazirik izan zen. Esperantza ukhan zien populiak harentzat egirik izanen zela zerbait abantaila eta aisetarzun zenbaitez noizbait izanen zela dotatia.

Igande goizean (1848- II- 27) Chaho, Stein eta Villa Baionako *Comité Républicain Central* delakoaren partaideak, jente xehea eta arginbeltz mordoa atzetik zutelarik Harisperi bisita eginen diote honi eskatuz, jaialdi hiritar bat antola dezan, herria eta troparekin batean anaitasunean ospatzeko egun handi hura. Harispek ordenak espero dituela ihardesten die, baina populua ez zegoen itxoiteko. Harispe utzirik, Udaletxera dihoaz, non udala bilduta zegoen. Hemen zeudenek eskaerak onartuz *Garde Nationale*-rako eta udala organizatzeko elezioak prestatzen dituzte. Askatasunaren zuhaitza eraikiko da plazaren erdian. Okasio horrekin Hiribarren bandera errepublikanoa bedeinkatu ondoren solas eder batez mintzatu zen⁴⁷ askatasunaz (*Libertatia zein eder den!* aldarrikatuz), berdintasunaz eta anaitasunaz laudioak eginez. Gero Baionako burgesia guztia bildurik dagoen Barroilhet aretorantz abiatuko dira, eta Biba zenbait hala nola eguneko berrien parte eman ondoren sei komisario eragile hautatuak izango dira: Frédéric Accu-

⁴⁶ *Uscal Herrico Gasetta*, 1. Z., 1848. arramaiatzaren 30 a.

⁴⁷ « Discours de M. Hiribarren, curé de Bardos, prononcé après la bénédiction du drapeau », *Journal du peuple*, Bayonne, 10 avri1 1848, n.º 9.

duts, Edmont Faulat, Plantié Junior, Jacques Portes, Agosti Chaho eta Paul Bouesseliaux. Denak arginbeltzak.

Lehen erabakiak hauexek izan ziren: suprefeta zaindarien pean ezarri eta manifestazio handi bat osatu. Hau, *ARIEL-Républicain de Vasconie* (40, rue Victor Hugo egun) kokaturik dagoen lekurantz abiatzen da, bertako leihotik bandera errepublikanoa jeitsiz Monsegu jerenteak Udaletxera eramango duelarik, hiri osotik paseatu eta lau haizetara astindu ondoren, eta bai Marsellesa [*Harmak har ditzagun*] bai *La Chanson du Départ* [*Hau da partitzeko tenorea*] kantatuz.

Gardia nazionalaren zortzi konpainia eratu ziren bakoitzaren buru kapitana bat, liutenant eta sulientenant bat zirelarik. Horrela gauzak Chahok, Harispe komandante jeneralari tropak bil zitzala esijitu zion eta arratsaldeko lauetan, martxoaren lauan eta Errepublikaren alde ager zedin, lortu zuelarik baigorritarraren mintzaldia honela buka zedin:

(...) *Le vieux vétéran des armées de la liberté qui vous commande, attend de vous calme et discipline. C' est le premier devoir d' un bon soldat. C' est le plus sur rempart contre l' agression de l' étranger. Vive la République!* ⁴⁸.

Ez dirudi doinuaren arabera oso gogo onez esan zituenik hitzok. Beraz ikusten dugu bazituela Errepublika horrek bai gudaostearen bai elizaren onespak, ez halere orenak, garbi ageri den bezala Michel Elissambururen liburuan⁴⁹.

Memento mugituak izan ziren bai udaletxean, bai arginbeltzen artean, eta arazoak ez zirela ondo erabakitzen ikusten zuenean, behar bezala ez zihoazela ohartzean zorrozki kritikatzin zituen Chahok bere kazetan. Bide-nabar, bere ideien hastapenak zabaltzen zituen, komunistak atakatzin, bere ustez haien ideiek demokrazia guztiaren desegile izanen baitziren. Tiraniaren infernuaren orde z anaitasunaren paradisia nahi zuen ezarri, eta hona bere ideiak irakaskintzaren gainean:

⁴⁸ Jean Crouzel, aip. lib., II, 167.

⁴⁹ Michel Elissamburu, *Frantziako hirur Errepubliken istorioa laburzki*. Baiona, Lasserre, 2. arg, 1890.

*Je veux que l'enseignement soit réglé par la loi, et exercé par L' Etat en ce qui touche les enfants dont la République doit faire avant tout des hommes libres et des citoyens ici-bas, et nullement des croyants pour la vie éternelle. J' accorde aux prêtres de toute secte, liberté plénière de prédication comme j' exige pour tous les citoyens la liberté de l' expression et de la presse. Mais les prêtres, en tant que prêtres, doivent être exclus des écoles de la République pour tout ce qui ne concerne pas l' enseignement purement religieux. Leur enseignement est moral, dit-on. Celui des écoles de la République, tel que je le conçois, sera plus moral encore. Leur enseignement est, dit-on encore, économique. Mais je ne souffrirais pas en même temps, que ceux qui le répandent soient condamnés à vivre dans une pauvreté honteuse. Je proposerai un salaire minimum*⁵⁰.

Adierazpen eta prentsa askatasuna aldarrikatzen zituen eta eskatzen hitar ororentzat. Eta apezak eskoletan erlijioa soilik irakastea, hala nola soldata duin bat irakasle guztientzat.

Konstituzio berriaren egileak izango zirenak hautatzeko elekkzioak 1848. apirilaren 23an eman ziren. Martxoan hasi eta abuzturarte ere *ARIEL*-en argitaratu zuen Chahok berriro *Lélo ou la Navarre il y a 300 ans*⁵¹ historia eleberria.

Baina Chahok bezala, Errepublikaren aldeko sua piztu zuten Ipar Euskal Herrian zenbait gizon argik, hala nola Donapaleun Saint Gaudens abokatuak eta Donibane Garazin Michel Renaud-ek.

Udaberri politiko honetan lagundu zuen abenturero aleman batek, Karl von Gagern⁵² berlindarrak, zein Pariseko iraultza ikusi ondoren Euskal Herriari bisita egin zion eta Lizarrako konplotan parte hartzeagatik heriotze zigorrara kondenatu zuten eta azken mementoan afusilatua izatetik libratu zen.

⁵⁰ « Exposé de principes » (*ARIEL*, 1848. III. 28.)

⁵¹ *ARIEL* 1848. III 14, 16; IV. 20, 23, 25 27, 30; V. 2, 4, 7, 11, 23, 25, 28, 30; VI. 1, 4, 6, 8, 11, 13, 15, 18, 20, 27; VII. 2, 4, 9, 11, 13, 16, 20, 23, 25, 30; VIII, 1, 3, 8.

⁵² Marianne O. de Bopp, « Carlos van Gagern, Chaho y el complot de Estella en 1848 », *Príncipe de Viana*, Iruñea 1975, 667-672.

Garai honetako gertakizun bat aipatzen digu Lafittek⁵³. Bertan Chaho eta Duvoisinin haserreak ageri zaizkigu, eta batik bat azken honen gaiztakeria. Merkatu eguna zen Heletan. Arratsaldea. Plaza guzia jendez bete, eta Chahok bere programa aurkezten ari zen unean Duvoisinek ezin pairatuz haren hitzak eta ideiak herriko mutiko batzuek bilduz halako zarata eta istilua sortu zuten, kantuz eta irrintzinaka ez ziotela atharraztarri hitz egiten utzi, hau bere lagunekin lekua hustu beharrean aurkitu zelarik.

Ohizko kanpainen ondoren hauteskondeek emaitza hau izan zuten: zortzi errepublikano eta hiru kontserbadore, eta, noski, errepublikanoen artean ere gehienak kontserbadoreak. Galtzaileen artean gelditu ziren besteen artean Chaho 21.728 botoz eta Navarrot 19.154kin. Deputatu hautatu eta Pariserat zoazenei zuzendurik Xavier Navarrot⁵⁴, biarnes poetak, bertso hauk eskainiko dizkie:

Aux Deputés partants

*En attendant, sur l'arène altérée
vous me laissez vaincu, non sans honneur;
Heureux vainqueurs, mettez-vous en curée,
Moi, puis Chaho, Pinède et Monseigneur
Bon voyage Chers concurrents.*

Diputaturako galtzaile atera baziren ere maiatzean Udaletxeko hauteskondeak izango dira, eta hogeita hiru hautatuetarik bat Chaho izango dugu. Eta oraindik beste elekzio mugatu batzuek ere gertatu ziren 1848. ekainaren 4ean (87.000 hautale ordez 39.345) Marrastek bere lekua utzi baitzuen libre Pariseko departamendua hobesterakoan Basa Pireneetakoaren lekuan eta irabazle Barthe izan zen 12.972 botokin, Chahoren 7.276 botoen aurka⁵⁵.

⁵³ Pierre Lafitte, *Euskal Literatura*. Ed. Patri Urkizu, Donostia, Erein 1990, 198.

⁵⁴ *ARIEL* 1848.V. 2

⁵⁵ René Cuzacq, *Les élections législatives à Bayonne et au Pays Basque de 1848 à 1870*. Bayonne, 1948,30.

Uscal-Herrico Gaseta (1848)

Arramaiatzaren 30ean (ekainaren 30ean) hain zuzen argitara eman zigun Agostik euskaraz idatzitako lehen aldizkaria: *Uscal-Herrico Gaseta*. Honek tamalez bi ale bakarrik izan zituen, eta dituen zenbait xehetasun Beñat Oihartzabalek aztertu zizkigun zehazki⁵⁶.

Lehenbiziko aleak artikulu nagusiok ditu:

- I. *Herritar Maitiak*
- II. *Zer den ARIEL*
- III. *Errepublika zer den*
- IV. *Laborari baten letra*
- V. *Zer da berri*
- VI. *Espainako berriak*
- VII. *Pariseko berriak.*

Lehenean, euskararen arazoa du mintzagai, eta euskalkien aurrean geratzen diren arazo eta gora-beheren aurrean behin betirako honakoa erabakitzen du: *Eztakitxanak ikhas bitxa. Eta, behin betikoz erranik, aski den.*

Bigarrenean, *ARIEL* definitzen saiatzen zaigu, alegia, amorio eta indar berezi bat dela argitzen digularik.

Hirugarrenean, Errepubliketaz mintzo, Populua dela erregea eta etsaien kontra gerla ematera prest dagoela.

Laugarrenean, elektioez mintzo delarik garbi uzten du oraindik gobernamenduaren giltza herrixketako apezek dutela, berak direlako auzapez, kontseilari eta idazkarien buru; hala nola aberatsak.

Bosgarrenean, eztabaidatan sartzen da, Euskal Herriko albisteak eman ondoren, garaiko zenbait aldizkarirekin.

Seigarrenean, F.M. sinatuz horrela zuzentzen zaie euskaldun espainolei:

⁵⁶ Beñat Oihartzabal, « Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A. Chahoren *Eskual Herriko Gaseta* (1848) », *Patxi Altunari Omenaldia*. Mundaiz, 5, Donostia 1990, 191-207.

Prest izan zaitexzte gerlako trunpetaren seinaliari, biktoriarat kurrütze-ko, fite arrabostuko da gure arroka urrunetan, eta soinu ark erranen zitu: Altxa! Benzitu behar dugu edo hil, eta segurantzza badut, libertateko bandera agertzen denian gure mendi puntetan, zuetatik bat ez dela izanen Eskualerriaren salbatzeko atzeratuko denik.

Zazpigarrenean, *Pariseko berriak* deitua bertako albisteak eman ondoren beldur da Europako errege guziek ez ote dioten Frantziari gerra egingo, botaturikoaz gainetik tronua ezartzeko.

Uscal-Herrico Gaseta-ren bigarren eta azken aleak (1848.VII.25) egitura berdintsuarekin jarraitzen du Elekzioez mintzaturik, apez batekin eztabaida gogor batean, hala nola Frantziako eta Espainiako berriak emanez. Azken artikulua horretan karlismoarekin hausteko gomendu bizia ematen du, haren prailekeria eta kontserbakoikeria ezin baitzuen haboro pairatu ikusi dugun bezalaxe, hitz hauekin hain zuzen bukatzeko:

Nork oihu eginen du, azkenian, errege-erreginak eta haien partidario tontoak edo anbiziosoak akazatu ondoan: Biba Independentzia! Biba Errepublikak! Biba Euskal Herria?

Chahoren oihu ausart eta kuraiez betetako hauek ez dirudi oihartzun handirik ukan zutenik, zeren eta Léonard Berterreix lagun zaharrak euskaraz idatziriko beste artikulua batean eta *Jouhane Lestartarra* bezala sinaturikoan honako elkarrizketa plazaratzen zuen *Journal du Peuple*-n:

– *Katalina, nun da igaran iganteko gazeta?*

– *Armairun gainean utzi nizun, bena goiz huntan Judas haur hoiak, behartto batentako enplegi dizie.*

– *Hebentik harat gorderik eretxekiren duzu, entzun duzia? Uskal Herriko gazeta eztuzu haurren ez eta haien zerbutxientako eginik izan. Jakin ezazu hori, Kattalina*⁵⁷.

Beraz eta haurrak zebiltzan lekutik ezkutaturik behar zen eduki Chahoren gazeta arriskutsua, garairako ideia aurreratuxegiak zabaltzen zituen nonbait eta.

⁵⁷ *L'International*. N° 150, 1848. VIII. 10.

— 100 — 100 — 100 —

N. 1

ARRANAIATZAREN 30.

REDACTORE,
AUGUSTIN CHAHO.

USCAL-HERRICO

Caseta

ACURATÇEN DA

ASPAN-BEHUN.

BAYONAN,

FORT-MATOUO CARICAR, 7me AVENUE.

P. LESPESEN,
IMPRIMERIAN.

PRECIOA:

Etchera affranchitua;

OURTHECO.

GAZPI LIBERA.

NUMEROBAT,

HIROUN SOS.

USCAL-HERRICO GASETA.

HERRITAR MAITIAK.

Gaseta hauoen hastiarequi, ezta ichipi ican goura embrassia, eia couin herri edo probinciataco *Uscaraz*, *Escaraz*, *Eusqueraz* edo *Hescuaraz* hauu eguin behar-gujan izquiribateco. Hasteco, cer icon emanen dugu eguin Guiteen-den hilabetari : *Arramatataco*, *Ekhaina*, *Errearaa*! Hoho ligato guisa-hatez goretaco, hobequi coumprenituric igateco, *Uscara*-bat-haicie ezpoliz; eta horreo-gagneu, erraa ahal dioquegu, goura aberatstar-cunian praube guirela. Cer eguin? Ahal begala impri-matu, batian Ciberoutarra, bestian Bache-Nabartarra, Laphourtarra edo Guipuzcoarra, iracourcaliac *Uscara* subertiac oro balaquitça beçala. Ezlaquitçauac ikhas-bitça. Eta, behin bethicez erranic, aski den.

CER DEN ARIEL.

Nour, da edo zer da *Ariel*? Ainguru-bat. Cer da *Ainguria*, eta noun-ngo hartu-du *Uscara* *ainguru* icen hori? Haü dugula hitz eder horren centia: Indietaco erdaraz, *angui*, amourio-bat edo indar-bat; grecquez eta latiz *angelus*, *angelus*, meçuler-bat.

Ainguriac dirado, holatan, Gincouaren meçu-eguniac; eta, hobequi erraitera, Gincouaren bertlutiac, Gincouac lurrian eta celian erabiltten-dutian photeriac, couin he-tira arguiceco ainguriac.

Eta Ifernuco gai-ainguriac dirado aldiz, mundutic eta guicometic jalkhiteen diren indar-gaichtonac eta bicouac, aplez-guisa mintatcera, *Debriac* (erdaraz, *diabolus*, *diabolus*, *diablo*, *diablo*).

Hitz errotz, erdarac eman-hortaric, eztozu *Uscara* çaharran khaüssiteen hili-bat.

Asqui-da jaquitia ainguricè badutela erdaraz bere

icen curiousac, bere destinouareu eta calitate houu edo gaichtouèn marcatoco : *Mikael*, Gincouaren guertlaria; *Gabriel*, Gincouaren bertlutia; *Ariel*, Gincouaren indarra.

Arran-beraz, entçun-dianac coumpromi-beça; coumpreniteen diana ikhou-beça *Uscal-herrico* gasetaren ainguria, *Ariel*.

Mendietaric horra-çauco hegaltaz, bere icen ederra celian izquiribatouric balu beçala. Burutic eguertce-çauo su-gar-bat, cougnee marcateen heitu ezpitiaren gogo-arguia. Escugueco esquia bilotçaren gagueu, ichquerreco hessonan khatia-haütse plusçabat; ifer-niaren esclabo ican-dela, orai seculacoç Gincouac libratu dila egagutera emaitco.

ERREPOUBLICA CER DEN.

Cer erran nahi-da Errepublikac?

Errepublikac (Latinez *Res publica*) erran nahi-da ororen houu den gauceu.

Ah! hitz eder, hitz çharmagarria!

Oraino, *malerousqui*, *Popoulia*, Errepublikaren icena hecie eztoze, abantsitaric eta houmic hater'ez.

Popoulou, *phenacalia*, hiro etsaiac ordou-doue eçu-gout-ditçacan.

Hire etsaiac nor dira? Guicou anther abaricicac eta carguen moyenez aisetarcunian bici nahi direnac.

Badea moyenic hire etsaien benciteco? Moyena hiro esquian doue.

Houua icanen doue, cargoulant gouciac heome hoteçz icemlateen batoue.

Houua icanen doue, guicou abaricicosen placèn dihou-ria, Gohernamendiac hire helar-orduc emanen halimba-daoue, çhouamendaco hirou libera intres pagatouz.

Uscal-Herrico Gasetta, (1. zkia, 1848-VI-1)

Journal du peuple-n, alegia, *Herriaren Egunkaria* deituan⁵⁸ beraz, ezkerraldetik erantzungo diote Agostiren erasoei, esanez, bere artean ez dela apezik, ez fraile-rik eskriba dezaten erdaraz edo euskaraz, eta *ARIEL* aingerua beti apezekin amestetan dabilela, eta apezekilako gonbategan bista lausotua badu, har dezala Aragoen kataloxetarik bat, edo eros dezala *atso luneta pare handi bat gure artikulubak klarki erakurtzeko*. Halaber, euskaraz irakurtzailearekin irri egin nahi luketenean bakarrik nahi luketeke idatzi, laborariak aski izerditzen baitziren politikazko istorioekin gehiago nekazarazi gabe, eta gainera zer esateko? *Errepublikex ez bazen ere, errepublikanoak deitzen ziren gizon haietaz aseak zirela hortzetaraino* esateko?

Benetan bi ikuspundu aski ezberdin Agostiren eta *Journal du peuple*-ko gazetariarena euskararen eta gazeten zer eginaz, biek, noski, eta dudarik gabe ezkertiarak ere izanik.

Errepublikanoez hain agudo asetzeko zer gertatu zen bada? Ekonomi krisiak asaldamenduak sorrarazi zituen Pariseko hirian eta ekainaren 25ean eta 26an Louis Cavagnac⁵⁹ gerra ministroak bortizki zapaldu zituen eta ondoren ordena mantentzeko neurri gogorak hartu.

Baina dena ez zen zapalketa izan, ordena fermuki ezartzea eta protesta manifestaldiak, azaroan Apirilean hautaturiko Diputatuen Asanbladak beste erabakien artean hauexek hartu baitzituzten:

- a) Lanerako eskubidea.
- b) Prentsa eta Bilera askatasuna.
- d) Arazo politikoengatik heriotza zigorra kentzea.
- e) Kolonietako esklabotasuna desegitea.

Gorrien aurrean, moderatu eta kontserbadoreak bildu ziren, presidentea hautatzeko abenduaren 10ean.

Udalan Dindaburu eta Chaho ziren demokrazia garbiaren zale bakarrak, eta Ledru-Rollin⁶⁰ radikalaren aldeko. Bonaparte, Cavaignac errepublikano

⁵⁸ «Bi-Hitz Eskal Herriko Gazetari », *Journal du peuple*, 1848.VIII. 6.

⁵⁹ Louis Eugène Cavaignac (Paris, 1802-Ourne-Sarthe, 1857), gerra ministroak zapalduarazi zituen 1848. urteko kale asaldamenduak.

⁶⁰ Alexandre Auguste Ledru-Rollin (Paris, 1807-Fontenay-aux-Roses, 1874), abokatua eta politikoa. 1848.eko gobernu behin-behinekoan barne-ministroa, 1849. urtean saiatu zuen kolpearen

liberala, Ledru-Rollin errepublikano radikala, Lamartine utopikoa ... eta beste zenbait dira lehendakaritzaren atzetik. Arginbeltzak zatiturik daude ere.

Abenduaren 3an, elekzioak baino aste bat lehenago hain zuzen, bankete bat antolatzen dute Chahok eta bere gogokideak Jannin pilota lekuan. Hogeita hamabi mahaietan, gazta, intxaurrak eta Nafarroako ardo gorria. Mintzaldi ederrak. Txaloak eta braboak. Gizonaren eta Herrien eskubideak go-raipatzen dira, eta Chahok du azken hitza. Bonaparte, asto ohoragarria, Lamartine haize-orratza, Cavaignac sable zapaltzailea ... horrelaxekoak dira arerioentzako darabiltzan laudorioak, eta solasaren buruan azkenik ministro zapaltzailearen irudia erretzen du.

Pariseko biltzarraren ondorioak, ordea, honelakoak izan ziren: Louis Napoleonek ehunetik hiru laurdenak bere alde bildu baitzituen, 1848. abenduaren 10ean II Errepublikako lehendakaria bezala hautatua izan zen. Chahok, lau urte geroago 1848. urteko gora beherak honelaxe laburtzen dizkigu:

Lehen urhatsaren egitiareki sarthu zen bide gaiztuan berrogei-eta zor-ziriko Errepublika malerusa. Erran ahal diokegu Barkoiztar laborariak izkiribatu zeitaden leteraren konforme, izan ginela memento batez alagrantzia handitan, ustez jinen zen khanbiamentu handirik alde hunilat; ustez legarrak demenituko ziren. Fite jin zen khanbiua, bena alde kuntrilat. Legarrak demenitu plazan berrogei-eta-bost zantimak ikhen zuntien. Ah! zer gizon banuak, zien urthe hartako deputatu jaonak; batak traidore bestiak indiferent. Klar da Frantzia trunpaturik izan zela ordunko elekzione miserabletan. Eta zer deputatu saldua! Zer konstituzione bastart egiliak! Garruzeko merkhatian hobeki eginik izanzen zen kunstituzione okher bat! ⁶¹.

Hala eta guztiz ere gogo eta bihotzeko errepublikanoak ez ziren esku loturik egon 1849.ean eta II. Errepublikaren lehen urtebetetzean festak eta banketeak izan ziren orotan, eta halaber Baionan, Berterretche, Camps,

ondoren Ingalaterrara desterratua eta hemen beste zenbait iraultzaileekin (Kossuth, Mazzini, Ruge) bizi izan zen.

⁶¹ ARIEL, 1852. II 19.

Lacombe, Justin Larrebat poeta gaskoina ... eta Chahok osatzen zuten taldeak eraturikoa,

Lege Biltzarrerako Elekzioak 1849. maiatzaren 13an zirela eta Chaho bere kideekin gogor aritu zen prestatzen hauteskundeak, euskal testuetan⁶² ikus daitekeenez. St-Gaudens, eta Renaud ziren besteen artean Chahoren autagaikideak.

Zortzi pundutan finkatzen zuten beren programa. Hala, lehenak gatza zergak hautsiak zitezen eskatzen zuen; bigarrenak armadak txipituak ... eta beste. Euskalkiz aldatzen zen ere Chahoren solasa entzulearen arabera, eta horrela lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer zuzentzen zaienean lapurtarrez mintzatuko da.

Maiatzaren hamahirurean behar ditugu izendatu hamar deputatu gure departimendukotzat. Hameka egorri ginituen gan den urthean; ez dute gauza handirik egin populu xehearen alde; xoilki kontserbatu dauzute gutarik bakoitxaren boza, ala aberats ala pobre, higual kondatzeko dretxua; gainerakoan, gure alde proposatu diran legetan, hamarretarik zortzi edo bederatzik kontra izan dire.

Beste boza nori eman ondo jakiteak duen garrantziaz mintzatu ondoren dituzten aukerak adierazten dizkio irakurleari, alegia, bonapartistak, filipistak, henrikinkistak, hau da, karlistak, eta errepublikanoak direla hautagai. Nola hiru lehen taldeok bildu diren herri xehearen zankapetan ezartzeko, eta nola errepublikanoek soilik maite duten benetan herria, herriko seme direlako, eta nahi dutelako egiaz, libertatea, berdintasuna eta aurridetasuna mundu guztian. Beraz, badakitela nori eman botoa, horrela, *bai ziek, bai zien haur txipiek denbora gutitan barnen untsago izanen ziradie.*

Kanpaina honen mementorik sutsuenean zegoela Pabetik irteterakoan 1849. maiatzaren 5ean, beraz, hauteskundeak izateko aste bat bakarrik falta zela, igande goizean Nay-rako bidean, lagun baten etxera zihoalarik, zaldiak zoratu eta Chahoren karrosak istripu bat sofritu zuen. Karrosatik jauzi

⁶² «Donapalheuko populian eta republicain aldeko phartez, laborarier, ofizialer, langiler eta braseruer» (ARIEL, 1849. IV. 5), «Nekazale baten kontseilua» (ARIEL, 1849. IV. 29), «Herritar maitiak» (ARIEL, 1849. IV. 29)

egiterakoan Agostik kolpe handi bat hartu zuen buruan, konortea galduz. Berehala M. Beaumonten jauregira eraman zuten eta hantxe Pabeko medikuak saiatu ziren etengabe Chaho zorigaiztokoaren bizitza salbatzen. Bazkalondoko hirurak aldean esperantzarik ia ez zegoen, baina sei t'erdia inguruan bazirudien bere onera zetorrela, eta gabeko bederatzieta sendagileek idatzitako txostenean eta berehala Baionara bidali zuten mezuan, bizirik irtengo zelakoaren esperantzan zeuden⁶³.

Egunetik egunera hobetzen zihoala ikusirik, *ARIEL*-ek demokrata guztiei dei egin zien ahantzi ez zezaten igandeko hauteskundeetan, alegia, maiatzaren 13an Chahorentzat izan zedila botoa. Pertsona mota, klase eta kolore guztietakoak zihoazkion bisitan Agostiri, eta horrela 11an ohizko hotelera eraman zuten, bere heriotzari buruz lehen unean zabaldu ziren zurrumurru interesatuak isiltzen joan zirelarik.

Beraz, Chahoren hitzetan hautatuen artean zortzi lejitimista, filipista bat eta errepublikano bat, Michel Renaud, gertatu ziren. Agostiri 30.453 boto jaso zituelarik, ehun eta hogeita zortzi bakarrik faltatu zitzaizkion hautatua izateko. Hola bada, bigarren aldiz, galtzaile aterako zaigu, nahiko arrakasta handia izan arren jende xehe eta langileen artean. Baina, nola eskuindarrak, nobleak eta apezak kontra zituen, garai hartan zail zen bestelakorik gertatzea.

ARIEL-i jarraituz, ohart gaitezke nola Pariseko bozketa gehienetan Renaud ia beti bakarrik gelditzen zen bozketetan, legerik atzerakoienak horrela aurrera zihoazelarik.

Chaho gaixo egon zen bitartean *ARIEL* zuzentzen zuen elkarte honako gizonok osatzen zuten: Dindaburu, Lacombe, Tarda, Moreau, Monsegu atharraztarrak eta Steinek. Baina izpiritu bizi eta sutsu hark berehala hartu zuen sendabidea eta jada uztailearen hamalauan irakur dezakegu bere istripuaren ondorengo lehen artikulua bertan akzidente hura zela eta hiltzat hartu zuten eta berria zabaldu zuten gezurtien aurka idazten duelarik eta istripu unean mozkortua zegoela zioen iraina hedatu zutenei bere bizitzako hogeitertan ur garbia besterik ez zuela edan ihardetsiz.

⁶³ *ARIEL* (1849. V. 8)

Irakur ditzakegu ere *ARIEL*-en orrialdetan murgiltzen bagara bi alkateren testuak. Bata, Pharaz Zuberoako, Arrokiaga herriko meraren idatzia, herrietako delegatuei zuzendua, oihanen arazoei buruz⁶⁴ esperantzarekin gizon adituek jakin zezaten zegoen estatu triste hartarik jalgitzeko bidea topatzen. Bestea, Etchecoin Berterreix, Baxanabarreko Gabadi herriko auzapezarena⁶⁵ bere auzokideei zuzenduz, sofritzen dituen irain eta erasoen kontra defentsa sendo eta finkoa egiten duelarik, gertatutakoen argitasunak xeheki ernanez.

Irailaren 29an antolatuko dute errepublikanoek Baionako Jannin pilotalekuan berriz beste bazkari bat, ogia, gazta, intxaurra eta ardo gorriarekin, Renaud deputatuaren omenez, eta bertan bukaeran honakoxea zioen bazkaliar batek (Chahok?):

*Ontsata abiatu zinenaz geroztik. Mor de Renaud, hola hola segi zazu, atxiki zazu bethi populiaren amodiua bihotzian, defenda errepublika etsai guzien kontra, bortxa gobernamentua zerga eta phetxa guzien ttipitzera, eta horien ahalaz aurthikitza aiserik pagatzen ahal tuztenen gainera; kargulari soberakinen khentzera, haur ororen eskatzeko moienen hartzera; zahar zein beste eta pobre sostengatzera; laborarien eta beste jente ttipiendako banka batzuen formatzera, nun han atzemanen baitute bere behar ordietan dihuria intres ttipi batian; hitz batez, so egizu populiari honen xorte tristiari; egin gero, orai artio bezela, zure bihotz hunak erranen dautzunak; eta gu ere, gure aldetik, ohituko gira igaran egunetan bezala zutaz, eta erranen bethi orok, ala Pariserat igortzeko ala Parisetik jin onduan: Biba Mor de Renaud! Biba Errepublika!*⁶⁶.

ARIEL-en ziri eta erasoak ez ziren erantzunik gabe gelditzen, eta adibidez, Oloruen agintariek debekatu egin zuten haren salmenta. Halaber, auzitaratu egingo dute haren erredaktore buru zen Agosti, eta ondorioz deitua izango da Pabera 1850. apirilaren 30ean. Baina bai Chahoren defentsa, bai bere abokatu Michel de Bourges-ena⁶⁷ hain izango dira eder, sakon eta lilu-

⁶⁴ *ARIEL*, 1849. VII. 26.

⁶⁵ *ARIEL*, 1849. VIII. 30.

⁶⁶ *ARIEL*, 1849. IX. 29.

⁶⁷ « ... Michel de Bourges, son défenseur et son ami, c'était une République aux institutions grandes et libérales, et non une de ces Républiques bourgeoises où les petites ambitions de clocher se

ramenduz beteak Etxahunen beste kasu hartan bezala, non libre utzi baitzuten Agosti, besterik gabe.

Istripuak, erasoek eta auziek ez dute, ez, Chaho kokilduko ez bildurtuko ez eta atzera botako, beti bezain tinko eta berme jarraituko baitu Pariseko gobernuaren lege desegoki eta herriaren aurkakoak salatzen.

Ez zen ordea, bakarrik asetzen *ARIEL* Frantzian gertatzen ziren jazoerekin, Edouard Robinet-ek Parisetik berriak bidaltzen bazituen ere, Théodore Pelloquet-ek Alemaniatik igortzen zituen. Halaber, Italia eta Espainiatik iristen zitzaizkion berriak xehetasun eta puntualitate handiz. Beraz, bertako irakurleak bazuen zerekin entretenitu, eta batez ere Chahoren artikuluekin gozatzen zuen, hauek batzutan frantsesez, bestetan gaskoinez, orain euskaraz eta gero gaztelaniaz ere zirelarik.

1851. abuztuaren 27 an⁶⁸ gutun bat idatziko diote Chaho atharrartzarrak eta Dindaburu baxenabartarrak Baxa-Pireneetako Prefetari bere karguen uztea, dimisioa aurkeztuz. Alegia, zehazki zuela hiru urte juxtu hautatua izanik Chaho Baxa-Pireneetako kontseilari jenerala bezala Atharrartzeko kantoitik, eta bere lana ahalik hoberen betetzen saiatu ondoren, egin berri zen legearen aurka beren gaitzespena adieraztearren. Hain xuxen, sufrajio unibertsala deusezten zuen lege berriaren aurkako protesta ekintza bezala aurkeztuko dute beren dimisioa bi kontseilariek.

Esan bezala Agostiren kezkak Espainiara ez ezik Portugalera ere hedatzen ziren eta hor ikusten dugu idazten Agiri bat, non egituratzen zen Portugal eta Espainia arteko Iberiako Errepublika Federalen Erakundea⁶⁹.

ARIEL-en bizitza, ordea, poliki-poliki ahultzen joan zen, eta azken alea 1852. otsailaren 19koa izango da. Beraz, politikazko Chahoren euskarazko azken bi testuak komentatuko ditugu. Biak *Herritar ezinago-mai-*

cachent sous un masque patriotique» (Léonard Laborde, *Souvenirs de jeunesse*. Bayonne, 1875, 189) . Michel de Bourges (Purrières 1797 – Montpellier 1853). Abokatu ospetsua, oposizio liberalaren buru, George Sand-en separazioan abokatu eta adiskide, *La Revue du Chair*-eko zuzendari.

⁶⁸ *ARIEL*. 1851. VIII. 28.

⁶⁹ «Organización de la República Federal Ibérica». *ARIEL*, 1851. IX. 30.

tiak dute titulu gisara, eta politikagintzan izan zituen azken ahaleginen adierazgarri dira.

Jakina den bezala Charles Louis Napoleon Bonapartek 1851. abenduaren 2an estatu kolpea jo zuen, eta handik urte batera Enperadoretzat bere burua hautatu. Bitartean, errepublikano ezkertiarrenak Frantziatik bidali zituen, eta hauek, noski, desterruko bidea hartu beharrean aurkitu ziren.

Aipa ditzagun, ordea, Baionan gertatuak Chahoren ahotsa erabiliz. Hona nola aurkezten zuen bere dimisioa:

Dugun orai esplikatu bi hitzez zertako nik eta Dindaburuk eman dugun kunteiler-jeneral bezala gure demisionia, Herritar ezinago-maitiak (...) Nola Gobernamentiak eta khanberak expeitue nahi ukhen Elekziorre berrik: orano errixkatu, Frantziako bi mila zortzi ehun eta berrogei eta zazpi kunteiler-jeneralen herenaren berritzeko edo arraizentatzeko, jakinena duzue gure Deputatuek, lege batez, kunteiler jeneral ororen photeriak kunteiler jeneralen herenaren berritzeko edo arraizentatzeko (...)

Soldado izateko, errepublikaren defendatzeko, Frantziari zor lukie bere odola eta bizia. Eta sependent, ezte botz baten emateko permissionerik..

Hona nola gertatu ziren bada oraingoan Crouzet-en arabera⁷⁰ Estatu kolpearen ondoren hasi zen errepublikano benetazkoen ehiza. Abenduaren zazpian agintariek itxi zuten lehenik Capo de Feuillide idazleak zuzentzen zuen *L' Eclairneur* aldizkaria, eta burua preso hartu. Chahok, arrisku gorrian zelarik ere, aukera izan zuen bere testu zahar baina oraino baliagarriak argitaratzeko *ARIEL*-en: *La propagande russe à Paris* (1851. XII. 28-30); eta *De L'Agonie du parti révolutionnaire en France* (1852.I.1).

Ez zuen etsitzen, eta hala azken saioa 1852eko otsailaren 29ko elekzioetan emango du. Oraingoan, hautatua sei urtetarako izanen zen eta diputatu bakarra zen euskal probintzietarako. Harispe jeneralak, Bonaparteren adiskide zaharrak, Jean Baptiste Etcheverry baigorriarra hautatu zuen diputaturako, eta noski, honen garaipena elekzioetan ikusgarria izan zen. Halere, Baionan bazituen Chahok bere zaleak, juramentuak bakarrik bere

⁷⁰ Aip. lib., 176-177.

izenean botaez gero onartzen zituztenak, eta Etcheverrik 758 atera bazituen, desterruko ezpata buru gainean zintzilik zeukan Agostik 643 jaso zituen.

René Cuzacq-ek⁷¹ aipatu liburuan adierazten digu ez duela ezagutzen zein izan zen Chahoren jokabidea erbesteratze aurreko azken elezio hauetan, baina euskarazko testu bat badugunez, badakigu Agostiren luma zorrotza ez zela gelditu azkeneko mementoraino. Honelaxe zioen, hain zuzen, azken deian:

Aldi huntan ezta hamar ez hameka errepresentanten izentatzerik. Hirur deputatu baizik ez tute Baxapireneetako departamentiak. Baxenabarrek, Ziberuak eta Laphurdik, hori erran nahi beita Uskalherriak eta Uskaldunak orok, ez tute deputatu bat baizik. Departamentiak hirur; Uskal Herriak bat. Denak aski, hun balira!

Salatzen zituen ere eta esplikatzen gobernu berriaren antolamenduaren xehetasunak, Ttipi Urruñako bertsolariaren bere aldeko bertso zenbait orotaraziz, hala nola ondorengo hauek:

*Herri hautan ibili da kalomnia franko,
Chaho etzela behar diputatuko,
Hoberena daitzat dela laborariendako.*

Bukatzen zuen esanez, *Eskerrak deitziat zien amistatiaz eta fideltarzunaz! Uduri zait egun jinkuak deitzen naiala Pariserat*. Baina ez zen hala gertatu. Capo de Feuillide-ren ondoren, Nicolas Plantié, Théodore Délissalde eta bera ere preso hartu baitzituzten. Aldiz, Théodore Plantié eta Emile Silva Pasaiara zihuan itsasontzi batean ihes egitea lortu zuten. II. Errepublikara garaian gehien mugitu zirenak epaitzeko sorturik zen Basa-Pireneetako komisiorezi batek juzkatu zituen eta erabaki hauek eman Capo de Feuillide Argeliara bidali zuten, Agosti Chahori bost urtetako desterru zigorra ezarri zioten Théodore Délissalderi bezala. Modu berean edo gogorrago zigortuak izan ziren Théodore Plantié, Michel Renaud eta beste hainbat.

⁷¹ Aip. Lib. 84.

1848. eta ondoko urteko iraultza frakaso izugarri bat izan zen, Bowman-ek dioen bezala⁷² politika mailan, erlijio arazoetan, eta moralarenean. Agian literatur arloan eman ziren lanak dira salbagarrienak, bere ustez, prosa poetikoagoa bilakatu baitzen, eta literaturak eguneroko arazo politikoe-tan murgildu baitzen, iraultzaren oihua edertasunaren ametsarekin nahasiz, artea erreboluzioez kutsatuz.

* * *

Desterrua eta azken urteak (1852-1858)

Chaho Belgikaruntz abiatuko da 1852ko apirilaren hamarrean, hiruko agindu ofizialak bost urterako desterrua agintzen baitzuen, han Victor Hugorekin topo egiteko asmotan, omen. Baina Lille-ra iritsitakoan ezina izango zaio aurrera jotzea belgiarrek ez baitiote muga pasatzen utziko. Honelako egoera lazgarrian zirelarik arazoak, Baxa-Pireneetako prefeta izandako eta Chahoren idazlanak estimatzen zituen Cambacérès jaunari idatziko dio, Baionatik irteterakoan poliziak tratatu duen moduen kontra protesta eginenez. Prefeta ohiaren gutun baten bitartez, bada, lortuko du hobeto zain dezaten eta Espainia aldera bidalia izan dadin.

Baionarantz itzuli zen berriro, baina beti Aingeru zaindarien begirada eta arma zorrotzen pean iraganen du muga eta Arabako hiriburuan, Gasteizen geldituko. Hemen bukatu zuen, antza *Safer* eleberria, aipatu Lambert-ek dioenez, hala nola benetan interesgarriak lirakekeen eta ezagutzen ez ditugun *Lettres d' un exilé*, hau da, desterratuaren gutunak.

José M. Iribarren, nafar folkloristaren liburu batean⁷³ irakur dezakegunez XIX. menderdian Gasteizetik iragaiten zen Madridetik Pariserako eguneroko korreoa, eta udan Bergara, Bilbao, Iruñea, Baiona, Logroño, Zaragoza eta Valladoliderako dilijentziak ere ateratzen ziren.

⁷² F.P. Bowman, «La littérature révolutionnaire en 1848 », *Histoire littéraire de la France IV. De 1789 à 1848*. Paris, Les éditions sociales, 1972.

⁷³ J.M. Iribarren, *Vitoria y los viajeros del siglo romántico*. Dol Arga, 1950.

Fonda de Pallarés delako bat ba omen zen fama handikoa, eta *La Gran Plaza*-n biltzen omen ziren garaiko burgesak, politikoak, komerzianteak, eta beste ofizioetako pertsona inportanteenak, bertan kafetegi, goxotegi eta liburu dendak ere aurki zitezkeelarik.

Desterruan urte pasatxo eman ondoren Arabako lurretan, non amaitu zuen *Safer* eleberria, eta *Lettres d'un exilé* deituak eta galduak diren gutunak, aita oso gaixorik zuenez, etxeratzeko baimena eskatuko du, eta emango zaio *acte de soumission* frantsesez deitzen dena sinatu ondoren. Meneko agiri honetan borroka politiko guztietatik erretiratzeko hitza eman eta agintzen zuen. Grazia 1853ko urtarrilaren 8an sinaturik dago⁷⁴ eta Chahok, hitzezko gizona zenez gero, zehatz eta zorrotz bete zuen.

Bilbaoko frantses kontsulak 1853ko otsailaren 17an baimena eman zion, beraz, Frantziara itzultzeko, eta horrela bere sorterrira abiatu zen, non 1853ko maiatzaren 9an aita hil zitzaion 76 urtekin⁷⁵. Politika gaiak debekaturik, zer gelditzen zitzaion Chahori bere literatur eta hizkuntzalaritzako lanetan murgiltzea baizik? Mintza gaitezen, bada, aurkezpen honekin amaitzeko azken une honetan burututako lanez.

Safer et les houris espagnoles (1854)⁷⁶

Eleberri honek badu hasiera bat *Ariel*-en 1847-ko ekainaren 15ean, *Safer edo deabrua gizon bihurtua*-n, non Lehen kapitulua agertu zuen⁷⁷. Labordek kontatzen digunez Gasteizen, desterruan zegoelarik bukatu zuen eleberri oriental delako hau.

⁷⁴ Danis Habib, *Demandes et dossiers de recours en grâce des condamnés des commissions mixtes de 1852. Inventaire-index des articles BB /22 /131 à 189. Chaho (BB/ 22/145)*. Grâce du 8 /1/ 1853. v. Internet.

⁷⁵ E- Archives AD 64. Tardets.

⁷⁶ A. Chaho, *Safer et les houris espagnoles*. Jules Laissé, Paris, 1854.

⁷⁷ *Safer ou le diable fait homme (ARIEL, 1847-VI-15)*

Hona nola haste den hamalau kapituluetarik lehena Safer-i eskeinia :

Safer, le plus beau des génies inférieurs, présidait à l'étoile de Vénus, appelée par les Arabes zaharah, c'est-à-dire fleurie, par allusion à sa brillante lumière...

Eta bukaera honelaxekoa du :

Il était temps pour Safer de sortir du Sérail. Il avait sur les bras bien d'autres affaires, plus intéressantes que l'évanouissement de Radidja : Satiwa: Rachel, Aïxa de Cordoue attendaient impatiemment le Roi des Génies. Il disparut de l'Alcazar, avec la rapidité de l'éclair. À la même heure, au même instant, au fracas du même ouragan qui étendait au loin ses ravages, la Comtesse de Castelmogreb appelait à grands cris le prince de Navarre, dans un souterrain de Bandoliers : le cor d'argent que Fleur-de-Beauté avait donné à Don Garcie retentissait avec une force incroyable sur les plus hautes montagnes de la Sierra-Morena.

Gustave Lambert-ek dioskunez Mila eta bat gau bildumako ipuinen artean parte oso ongi hartuko luke, eta opera fantastiko batean bilakatuko balitz pertsonaiak honela batuko lirateke :

SAFER	1 ^o ténor de force
Don Garcie de Navarre	1 ^o ténor léger
Ben-Gari	2 ^o ténor
Boheloul	Basse profonde
Castel-Mogreb	2 ^o basse
Le calife Alhaken	Père noble
Le Wali Ismaïl	Trial
La Bramine Satiwa	1 ^o forte chanteuse
La poëtesse Aïxa	1 ^o chanteuse légère
La comtesse Castel-Mogreb	2 ^o chanteuse légère
La sultane Radidja	Dugazon
Rachel	2 ^o chanteuse légère
La Bohémienne Fleur-de-beauté	2 ^o Dugazon
Hommes d'armes, seigneurs, valets...	

La scène se passe à Cordoue, sous le califat d'Alhakem.

Alegia, eleberri historiko baten aurrean gaude, zehatzago esateko Erdi Aroko garaietan eta Kordobako kalifa Alhakan zen garaietan, hots, bigarrena balitz, X. mendean, non Gartzia Santxez lehenak, Iruñako erregeak 963an kristau gudaloste bat osatu zuen Alhaken Bigarrenaren kontra baina musulmanek garaitu egin zuten. Dena den garaile ez da errealitate historikoa, giro orientala eta Chahoren irudimena baizik. Hots, orientalismoak eta Espainiak Frantziako idazleen artean zeukaten eraginaren beste adierazgarri bat gehiago.

*Biarritz entre les Pyrénées et l'océan... (1855)*⁷⁸

Literatur Saio honek badu bi tomo eta bakoitzean Euskal Herriko gai ezberdinak tratatzen ditu, historiadore, folklorista eta antropologo gisa estilo argi eta klar batez. Tituluan bertan erromantizismoarekin batik bat oso modan ipini zen adjetibo bat dakar : *pittoresque*. Alegia, italieratik hartu hitza (*pittoresco* < *pittore*) esan nahi du idazleak, pintoreen erara, koloretsu eta irudi biziz nahi zuela jantzi bere liburua. Jean Haritschelharrek ikertu eta aurkeztu duenez bi liburukiok ez goaz bertan esanak errepikatuzera, baizik eta soil oroitaraztera teatroaz eta poesiaz Chahok esandakoak komentatu izan ditugula behin baino gehiagotan gure lanetan⁷⁹.

* * *

Baionatik irtetzeko debekuak ez zion, noski, etxetik teatrora joatea galeraziko Chahori zenbait musika kontzertu entzuteran, eta honen adierazgarri dugu adibidez, Virginia eta Carolina Ferni, bi ahizpa biolinista italdarrei eskainitako poema⁸⁰, zein argitaratu ondoren hauen albumera pasatu zen.

⁷⁸ Augustin Chaho, *Biarritz entre les Pyrénées et L'Océan . Itinéraire pittoresque*. A. Andreossy, Bayonne 1855.

⁷⁹ Patri Urkizu , *Agosti Chahoren Kantutegia*. Susa, Zarautz., 2006; *Teatro vasco. Historia, reseñas y entrevistas, antología bilingüe, catálogo e ilustraciones*. Madrid. UNED, 2009.

⁸⁰ *À Mesdemoiselles Virginia et Carlina FERNI (Pour leur Album)*, 1856. www. gallica fr.

*Dictionnaire basque, français, espagnol et latin (1855-57)*⁸¹

Hiztegi honen Hitzaurreaz eta garrantziaz mintzatu ginen aspalditxo eta nahi dituenak xehetasunak jo beza bertara⁸². Laburzki esanez, Chahok utzi zigun sarrerak⁸³ eta **Abade-tik Mantelina**-raino⁸⁴ doakigun hitz maileguen zerrendak, alegia, egitasmo zabalago batez gain, erakusten duten filologi jakituriak merezi zuten harrera hobeago bat, eta ez pairatu duen ahantzura.

Hitzaurrea zazpi kapitulu ezberdinetan banaturik dago, honelaxe, hain zuzen: I. «Règles d' orthographe et de prononciation euskarienne», 1: II. «Les Quatres langues du Dictionnaire», 14; III. «Les Etymologies de Larramendi», 28; IV. «Le problème à resoudre», 38; V. «Utilité de cette Introduction: 41; VI. «Origine et filiation des langues», 44; VII. «Les cantabris-mes du latin», 69-93.

Kapitulu hauen artetik, Hizkuntzen hasteaz eta etorkiaz ari dena dela gehien jorratzen duen arloa esango nuke ezpairik gabe, bera dela gustokoena duena, bere irudimena aske eta hegaltari, arin eta lasai baitabilkio bertan, esan arren zehazki, *Nous ne prétendons que notre conviction personnelle puisse avoir la moindre autorité dans cette question.*

Larramendiri egozten zion hura, gaizki hautatua zuela eztabaida lekua, horrexegatik zioen, hain zuzen, hau baitzen beretzat ia etsairik gabeko borrokatokirik aproposena, areago oraindik, bere maisuaren joera bati jarraikiz, bere asmakizunak benetazkotzat jotzen zuten haien lepotik far eta irri egiteko okasio egokia.

Chahorentzat, gorago aipatu bezala, munduaren historia bi arotan banatzen da: lehen aintzinatea eta bigarrena. Lehen aintzinatean bizi ziren he-

⁸¹ Augustin Chaho, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les Dictionnaires des Académies française et espagnole par...*, Bayonne, Imprimerie de P. Lespes, rue Lormand. n.º 1, 1855-1857 (aurrerantzean D)

⁸² Patri Urkizu, «Agosti Chahoren hiztegia», *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*. Ed. J. Lakarra, ASJU, 1991, 349-361.

⁸³ *Introduction philologique, grammaticale et littéraire* (D, 1-93).

⁸⁴ *Vocabulaire néologique ou liste alphabétique des mots nouveaux pris du latin par L'Euskarien, soit directement, soit par l'intermédiaire du castillan, du français, des dialectes de la langue romane, etc.* (D, 94-464).

rriak bitan ziren ere banatuak: Iparraldekoak eta Hegoaldekoak. Lehen aroa 1200 urte K.a. bukatzen da Iparraldetik jaitsi ziren erraldoi barbaroen inbasioekin. Jigante hauek Europako partean keltak ziren eta Asiakoan *esita* delakoak. Iritzi hauek Philippe Cluvier⁸⁵ geografoaren lanetan eta Humboldt-enetan oinarritzen ditu. Lehenbizikoaren ustez, keltarren oldeen ondorioz Europa osoak Keltika izena hartu zuen, eta bigarrenaren ustetan hegoaldeko lehen biztanleak euskaldun-iberoak izan ziren.

Atharraztarrarentzat lehen aintzinatean euskaldunak ez zeuden bakarrik barreiatuak Europako hegomendebaldean, Afrikako iparraldean eta Asiako erdialdean ere hedaturik baitzeuden. Honela konprenitzen ahal zen barbaroak, keltak Europan eta *esitak* Asian, aberastu nahi izana bere gramatika analitikoak, euskarak duen deklinabide antzeko batekin, eta euskal hitz pila gelditu izana sanskritoan eta latinean, alegia, iparraldeko kelto-esiten hizkuntzan, geroago indoeuropeoa deitua izan dena baitan.

Bigarren Aintzinatean hinduek euskaldunei hartutako mailegu zenbaiten artean, adibidez, eguzkiaren hamabi ikurrak leudeke, edota sanskritoak aniztasuna adierazteko duen *-já* atzikia, zeina euskarazko *-dia* besterik ez den.

Ez gara sartuko ematen dituen adibide eta arrazoin guztiak hemen aztertzen hasiko, ez baikara gai sentitzen horretarako. Bakarrik adierazi nahi genuke, Chaho berak dioenez, ez duela euskal apologista zenbaiten moduan ikusi euskaldunengan lurreko lehen biztanleak eta gurasoak, baizik eta bakarrik lehena izan dela euskara eta sanskritoaren artean diren analogiak ikusten, azpimarratzen eta frogatzen.

Ideia honen oinarriak, ziurren ez leudeke urrun bere garaian izen handiko izan zen Klapproth orientalistaren ideietarik, honek lehenagoxe idatzirik baitzuen euskara eta Asiako hizkuntzen arteko eta bereziki semitikoak zirenekiko gonbaraketa⁸⁶ 1824. urtean, eta 1831.ean Darrigolen liburuari bu-

⁸⁵ Philippe Cluvier (1580-1623), geografo, arkeologo eta historiagile alemana. *Introduction à la géographie générale, ancienne et moderne* (1629) liburu ospetsuaren egilea.

⁸⁶ M. J. Klapproth, «Comparaison du basque avec les idiomes asiatiques, et principalement avec ceux qu'on appelle sémitiques», *Mémoires relatifs à L'Asie*, Paris, Dondey-Dupré, 1824, 214-224.

ruzko iruzkin bat Pariseko *Le Temps* egunkari politikoan, zeinetan ere X. Raymondek komentatu zuen Chahoren *Voyage en Navarre ...* ezaguna.

Hiztegiaren hitzaurrean aipatutako gaiez gain erabiltzen ditu Chahok saihets gai bezala kontsidera ditzakegunak, baina ez horregatik garrantzi gutxiagokoak, hala: euskal idazleak, euskara ereduia eta euskal eskola.

Joanes Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* aipatzen ditu eta bertsoegile ontzat dauka (GA, 6). Arnauld Oihenart bere ereduia, antza, erretrau ederren oso bilduma polit baten, historia bikain baten, zenbait kanta eta Silvain Pouvreau-ri bere hiztegirako zuzendu ohar zuhur zenbaiten egilea (GA, 4). Hiribarren, *Eskaldunac* poema liburuaren egilea, goi argiz jantzia eta poeta distiranta (GA, 7). Eta Goyhetche abadea, La Fontaine-ren Alegien itzultzaile dotorea, Delille lapurtarra omen dena⁸⁷.

Aipatzen digu nola bere adiskide Hiribarren Archu-rekin haserretu den egin kritikagatik, baina erantzuten dio esanez, antzinakoen grafiak zaindu egin behar direla behar bezala irakur daitezzen Axular, Larregi, Etxeberri, Haraneder, Churio eta Baratzart⁸⁸.

Lapurdikoko euskalkia, eta batik bat Sara, Donibane Lohitzune eta kostaldeko euskalkia dela ikasi behar dena, euskal literaturaren historian aberatsena denez gero, eta gehien landu dena Larramendi aurretik eta ondotik⁸⁹.

Eskolaz ere ematen digu bere iritzia, eta ondorioa hauxe da:

Euskaldunek **Instituto Nazional** bat beharko lukete, artea eta zientzia guztiak lantzeko Akademia bat, hots, zibilizazio independente bat, heziketa kontseilaritza bat, agian inoiz izango ez duena, euskara baka-rik erabiltzea eskoletan, eta honen inguruan literaturaz eta falta zaizkigun liburuez osatutako liburutegia, hitz batez, ez dugun guztia eta nazio handiek mendeen poderioz eta laguntzaz baizik lortu ez dutena⁹⁰.

⁸⁷ Jacques Delille (1738-1813) frantses akademikoa, Virgilioren itzultzailea (*Les Georgiques*, 1770), eta arrakasta handiko idazlea : *Poésies fugitives* (1802)...

⁸⁸ *Le Messager de Bayonne*, 1854.1. 19.

⁸⁹ Roman d'Amat, *Dictionnaire de biographie française*. Paris VI, Letouzey, T. VIII, 170.

⁹⁰ « Il faudrait aux Basques un Institut national, une Académie par sections de tous les arts et de toutes les sciences, c'est-à-dire une civilisation indépendante, un ministère de L'Instruction publi-

Badakigu, jakin ere, ikusi dugun bezala, Chaho Aztia zela, eta urrunera ikusten zekiela, ikusmen dohain bereziz horniturik eta jantzirik zegoela, eta bere igerkizunak bete egin izan direla. Hala nola ortografiarenak menderdi baten orde zehun urte pasatxo egiaztatzeko behar izan badu ere, edota irakaskintzarenak zertxobait gehiago. Argi eta garbi utzi zigun, bada, zein zen biderik egokiena beste herrialdeek bezala benetan gu geurearen jabe eta buru izan gintezan.

Agostik hasi zuen lan erraldoia bukatugabe utzi zuen esan bezala, bere laurdenean bakarrik burutua, baina bere hortan ere dituen balioak ukaezina dira Roman d' Amat-ek dioen bezala. Egungo zientziak ematen dituen aurrerapenen medioz eta talde lanean Mitxelena irakasleak hasi eta Sarasolaren zuzendaritzapean egin den *Orotariko Euskal Hiztegia* lan erraldoiari harenak ukan zuen baino zori eta erabilera hobegorik izan du.

* * *

Chaho, Baionako bakardadean lanean murgildurik egon arren, egiten zituen lagun zaharrek inoizpehinka solas aspertuak literaturaz eta politikaz, baina ia beti bere gelaren lau paretetatik irten gabe. Léonard Labordek dioenez, bere lan mahai gainean ikus zitezkeen La Bruyère, Pascal, La Fontaine-ren liburuak, besteak beste, eta ez omen zitzaion irrikaitzik falta, adibidez, Pyron-en epitafioaz, heriotze oroitarri famatu hartaz gogoraturik berean hau ezarriko lukeela zioenean:

*Hemen datza Agosti Chaho, deus ez da izan,
diputatu izatera ere iritsi ez baitzan.*⁹¹

Esan bezala, ezinezkoa zitzaion Baionako kaleetan barrena ibiltzea bakarrik, beti zaindariak gertutik baitzituen, eta honela bosgarren ataleko bizi-

que que nous n'aurons peut-être jamais, l'emploi exclusif de la langue euskarienne dans les écoles, à côté de cela, les bibliothèques, la littérature, les livres qui nous manquent; il nous faudrait en un mot tout ce que nous n'avons pas, et ce que les grandes nations n'ont acquis elles-mêmes qu'à l'aide des siècles, pour entreprendre de jeter les bases d'une technologie méthodique ». [D, 30]

⁹¹ « Ci-gît Chaho, qui n'a rien été.

Pas même simple député », aip. lib., 194.

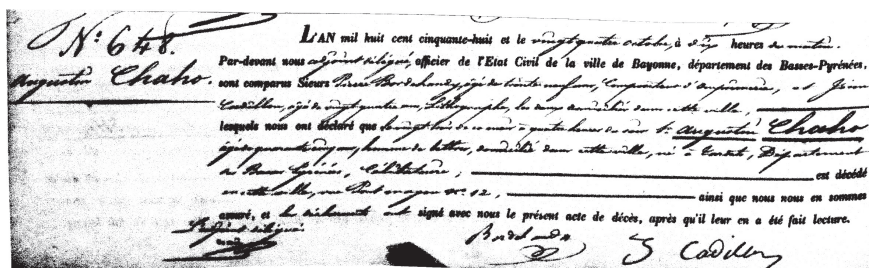
tza estu batean, arnasa falta zitzaiolarik, amets guztiak deseginik edo erdi kolokan, beregain hartutako hiztegiaren lan gaitzak akabatu zuen Aztiaren bizitzarekin 1858. urriaren 23an, eritasun labur baina minbera baten ondoren.

Amai dezadan, bada, Chahoren euskal lanen aurkezpen hau bere heriotze agiri euskaratuarekin:

648. Z. Agosti Chaho

Mita zortzirehun eta berrogeita hemezortzian, urriaren hogeita lauau goizeko ordubietan, Baxa-Pireneetako Departamenduko Baionako hirian, Estatu Zibilaren ofiziala eta Delegatu laguntzailea garenaren aitzineria etorri zaizkigu Pierre Bordahandy jauna, hogeita hemezortzi urtekoa, inprimerian moldatzaite dena, eta Jean Cadillon, hogeita lau urtekoa, litografa, biak hiri honetan bizi direnak, eta deklaratu digute ilabete honen hogeita hiruan, arratsaldeko lauretan, Augustin CHAHO jauna, berrogeita bost urtekoa, letra gizona eta hiri honetan bizi zena, Basa-Pireneetako Atharratzen jaioa, donadoa, hil dela hirian, Pont Mayou karrikako 12. zenbakian, segurtatu garen bezala, eta deklaratzailerik gurekin batera zinatute heriotze agiri hau, irakurri ondoren.

Delegatu laguntzaile Bordahandy . J. Cadillont⁹².

Hileta agiria (1858-X-24)

Gure kontuen arabera, ordea, ez zituen Agostik berrogeita bost urte, berrogeita zazpi bete berriak baizik, mila zortzirehun eta hamaikagarrenean

⁹² Archives Départementales de Pau, Bayonne. Actes de décès, 1858. www.archives.cg64.fr

jaioa zenez gero. *Le Messenger de Bayonne*⁹³ eta *Le Courier de Bayonne*⁹⁴ garaiko bi egunkarik laburzki eman zuten albistea. Laudoriozko hitzak bere idazlanez esan ondoren, kontatzen digute nola jende multzo handi batek lagundu zuen gorpua kanposainduraino isiltasunik handienez, eta nola euskal literaturarentzat galera handi baten eguna izan zen atharraztarraren heriotzekoa.

Herri suskripzioz harrirudi bat eraiki zitzaion, Roland eskultoreak zizelkatua, eta Reclus anarkistak bere ehorzketa solasa egin zuen. Vinsonek dioenez⁹⁵ gainera, Joseph Augustin Chaho izan zen garai hartan erlijio katolikoaren elizkizunik gabe ehortzitako lehen euskalduna, antza.

Bere adiskideek, ordea, ez zuten ahantzi, eta honela Isidore Salles poeta gaskoinak bertso hauek eskaini zizkion:

PRAUBE CHAHO!

*Au Poun Mayou que damourabe
Un gran Bascou tant bet que brabe
Lous uns que creden qu' ere ho!
Taus que disén qu' ere un pouète
D' auts qu' on prenénét per un proufète*

*Praube Chaho*⁹⁶.

Bere oroitzapena ez zen bada galdu, eta 1909an Euskaltzaleen Bilkurak oroitharria bere sortetxean ezarri zuten bezala, 1988. urtean Urdiñarben eskaini zitzaion pastoral. B. Urruty errejentaren zuzendaritzapean, garindaindar jokalaririk anitzek eskaini zioten omenaldi eder bat. Baina ez bakarrik antzertian, ikerle eta idazle askok, nola Jean-Louis Davant, Pierre Bidart, Jean-Baptiste Orpustan, Jean Haritschelhar, Beñat Oiharçabal eta Fermin Arkotxak besteen artean eskaini izan dizkiote beren gogoeta mamitsuak.

⁹³ *Le Messenger de Bayonne*, 1858-X-26.

⁹⁴ *Le Courier de Bayonne*, 1858. X. 27.

⁹⁵ aip. lib, T. 1, 309.

⁹⁶ Isidore Salles, *Poésies gasconnes. Debis Gascouns-Gascougne. et inédits*. Dax, Société de Borde 1930, 41.

Harreraz eta eraginaz bi hitz

Aipatu dugu (*Hegats* 48, 2011:33-94) zein nolako harrera izan zuten Parisen idatzi zituen Chahoren zenbait liburuk eta nola *Voyage en Navarre* alemanera itzuli zen bezala, *Paroles d'un Voyant* eta *Philosophie des Révélations* Indeean ezarri zituen Vaticanok. Dena den, eta argi dago gurean 1845ean argitaratu *Aitor, Légende Cantabre* delako ipuinak izan zuen arrakastarik handiena, gaur egun gazteen artean patronimikorik zabalduenetakoa izateraino.

Honen zabalkundean kontsidera dezakegu bi nafar izan zirela garrantziko. Alde batetik Francisco Navarro Villoslada (Viana 1818-1895), zeinarekin desterruan zela Gasteizen izan zezakeen harremanik, hau baitzen Arabako gobernadorearen idazkari, eta honen *Amaya o los vascos en el siglo VIII* (1877), non garbi dagoen ezagutzen zuela hark idatzitako *Aitor*. Eta bestetik Arturo Kanpion (Iruñea 1854-Donostia 1937) eta honen itzulpena «Aitor, leyenda cántabra»⁹⁷. Beste zenbaitek ere Chahoren irudimenaren fruitu zen Aitorren leienda erabili zuten beren lanetan hala nola, besteak beste, Karmelo Etxegaraik⁹⁸ eta Sabino Aranak⁹⁹. Errepublikara garaian Justo Gárate ere arduratu zen Chahoren ibilbideaz eta honen abertzaletasuna goraiapatuz Nafarroako Bidaiaren edizio berri bat moldatu zuen¹⁰⁰. Eta gerra ostean Ziriako Andonegik¹⁰¹ kanta ospetsu bat burutu zuen *Aitorren izkuntz zarra*

⁹⁷ *Revista Euskara*, Pamplona, 1879, I, 220-230, 241-248, 281-289; 1879: 12-17, 44-53.

⁹⁸ «AITOR-en etorrera edo Euskal-erriaren asiera». *Euskal-Erria*, Donostia, 1882.

⁹⁹ ... *alea-janda-iri-a*, esto es en romance, el pueblo o ciudad en que está comido ya todo el grano... es lo cierto que también dicho nombre de Alejandria pertenece a la lengua de Aitor. 1902, «El Baskuence en toda el África». *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabin*. Sabindiar-Batza, Buenos Aires 1965, 2219.

¹⁰⁰ *Viaje a Navarra durante la insurrección vasca (1835)* / por Joseph Augustin Chaho. Ed. Justo Gárate. Bilbao 1933.

¹⁰¹ Aitorren izkuntz zarra
 nai degu zabaldu
 Munduaren aurrean
 gizonki azaldu
 Baldin gure zañetan odolik badegu
 Euzkaldunak euzkeraz
 itz egin bear degu.

deitu zuena. Eta azkenik hogei urte geroago Varan Sarkisian armeniarrek¹⁰² Hektor Iglesiasekin batera Aitorren itzulpenaren edizio berria prestatu zuen testua hiru hizkuntzatan emanez, armenieraz, frantsesez eta euskaraz.

Fini dezagun hurbiltze hau Chahori hainbeste laket zitzaizkion eta berari eskainitako pastoraleko azken pheredikuaren zenbait bertsoekin. 1988an Urdiñarben Jean Michel Bedaxgarrek ontzaile eta errejenta Battite Urruty izan zirelarik.

*Historiako zati bat
Egün gunian ikhertzen,
Agosti Xaho-k beitzian
Bere phartetik edertzen!
(...)
Geruaren jabe gira
Gure Zibero maitia,
Eüskaraz ariko gira
Hoi-ta-bat gerren mentian.¹⁰³*

Hona hemen, bada, Agosti Chaho atharraztarraren, euskaldun erroman-tiko, eta errepubliza zalearen egutera-ozpelez hornituriko irudi maitekorra. Eta gure partetik, besterik ez, Aztiaren bizitza eta idazlanak hobeto ezagutarazten saiatu gara oraingoan, eta bere irudi sakon eta sutsua bezalaxe bere euskarazko emaitza ahantziak bezain liluragarriak zertxobait argitzen egini-ko ahaleginak baliagarri gertatuko balitzaizkizu, irakurle, pozik geundeke.

¹⁰² Varan Sarkisian & Hektor Iglesias, *Joseph-Augustin Chaho, Aitor, Légende cantabre / Aitor: Leyenda cántabra / Aitor: kantabriar kondaira*. Erevan-Bilbao 2008.

¹⁰³ J. M. Bedachagar, *Agosti Chaho. Urdiñarbe 1988*. Maule, 56.